

Osvrti, prikazi, recenzije

Recenzija
UDK 19 HEIDEGGER

Martin Heidegger:

Beiträge zur Philosophie (von Ereignis);

Gesamtausgabe Bd. 65, Klostermann, Frankfurt/M 1989.

S nestrpljenjem očekivan i sa znatnom pozornošću dočekan, ovaj opsežni svezak (520 str.) objavljen u sastavu ukupnih Heideggerovih spisa izašao je u travnju ove godine. To je prva publicirana knjiga u III. odjeljku »Gesamtausgabe« (I. odjeljak: Objavljeni spisi 1910—1976; II. odjeljak: Predavanja na univerzitetu u Marburgu 1923—28, na univerzitetu u Freiburgu 1928—44, te rana predavanja u Freiburgu 1919—23; III. odjeljak: Neobjavljene rasprave, predavanja, misli; IV. odjeljak: Bilješke i ukazivanja).

Pokazatelj osobite pozornosti s kojom je dočekana ova knjiga je internacionalni simpozij »Zur philosophischen Aktualität Heideggers« (održan 24—28. travnja o.g. u Bad Godesbergu, u organizaciji fundacije Alexander von Humboldt) jer, iako netom objavljena, na nju su se u svojim priložima pozivali relevantni profesori sa sveučilišta u SR Njemačkoj. Već i ranije je O. Pöggeler, kojem su otprilike poznati značajni Heideggerovi neobjavljeni radovi, ove, naslovljene *Prilozi filozofiji (O zgodi)*, ocijenio kao Heideggerovo glavno djelo, odnosno kao drugo glavno pored djela *Bitak i vrijeme*. Osobiti značaj ovim Heideggerovim spisima daju očito i priređivači edicije »Gesamtausgabe« već time što su ih javnosti predali upravo u ovoj jubilarnoj 100. godišnjici Heideggerova rođenja. Glavni urednik edicije W. von Hermann, koji je pored brojnih među dosad objavljenim svescima iz II. odjeljka i gotovo svih objavljenih u I. odjeljku osobno priredio i ovu prvu objavljenu knjigu iz III. odjeljka, koji sadrži Heideggerove za života neobjavljene tekstove, objašnjava u Pogovoru zašto ovaj veliki rukopis, od odlučnog značenja za Heideggerov misaoni put izlazi tek 14 godina na-

kon objavljivanja Gesamtausgabe (novembar 1975). Izričita je želja, dapače Heideggerov nalog s obzirom na Ukupno izdanje, da tekstovi predviđeni za III. i IV. odjeljak budu objavljeni po završetku publiciranja njegovih univerzitet-skih predavanja. Smatrao je da je studij i usvajanje tekstova predavanja pretpostavka za razumijevanja neobjavljenih radova, osobito onih sačinjenih u tridesetim i prvoj polovici četrdesetih godina. Mada objavljivanje u II. odjeljku još nije završeno, odgovorni za izdanje ukupnih spisa smatraju da se nisu ogrješili o Heideggerovu volju jer je većina predavanja održana u Marburgu i Freiburgu 1928—1944 — od planiranih 39 svezaka izašla su 24 (prema stanju u travnju o.g.) — te osobito stoga što su objavljena Heideggerova predavanja iz zimskog semestra 1937/38 (1984. g. u Bd. 45 Gesamtausgabe), koja čitaocu služe kao neposredna priprema za razumijevanje *Priloga filozofiji*. Smatramo da su odgovorni za ediciju »Gesamtausgabe« i W. von Hermann osobno, pripravivši i objavivši ove, vjerojatno najznačajnije među Heideggerovim za života neobjavljenim radovima, sa svoje strane na najbolji mogući način obilježili 100. obljetnicu njegova rođenja.

U čemu je osobiti značaj manuskripta *Prilozi filozofiji (O zgodi)*? U tom rukopisu, sačinjenom 1936—38, Heidegger je zacrtao smjer kojim se kretalo njegovo mišljenje u okretu misaonog puta, a na njegov sadržaj odnosi se primjedba u »Pismu o humanizmu«, napisanom 1946 g., u kojoj stoji da tu kazano počiva »na hodu jednog puta koji je otkrio 1936 g.« te da je »zgoda (Ereignis) od 1936 g. riječ vodilja« njegova mišljenja.

Okret Heideggerova mišljenja u eksplikaciji njegova temeljnog pitanja o »smislu bitka«, okret od: danost bitka putem transcendencije tubitka u nabačaju kao navlastitom u-svijetu-moći-biti egzistencije, ka: obitavanje samog bitka u otvorenosti-ustezanju, datira već od početka tridesetih godina. Neosorno je da na taj okret ukazuje kasnije tiskani tekst »O biti istine«, koji je bio osnova javnog predavanja održanog prvi put 1930. godine. Međutim, u manuskriptu »Prilozi filozofiji (O zgodi)« Heidegger je artikulirao svoje mišljenje iz pripadnosti poviesnom početku i time je zacrtao odlučan smjer kojim je ono krenulo nakon

spomenutog zaokreta početkom 30-ih godina. Naime, ovdje nije primarno riječ o zgodi u sklopu formalnog (bitnog) izvora povijesnosti uopće, mišljenog zaokretom, a to će reći: ne više iz neprevladive konačnosti nabačaja i svakokratni svijet nadmašujuće ljudske slobode (razina mišljenja u *Bitku i vremenu*), nego iz konstelacije samog bitka — njegove otvorenosti koja je istodobno, također neprevladiva, ustegnutost. U ovom značenju — značenju izvorišta svakokratnog povijesnog svijeta iz konstelacije bitka — »zгода« je implicirana u »O biti istine«, mada tu riječ »Ereignis« ostaje još neimenovana.

Zgoda kao povijesni početak, o kojem se kod Heideggera u *Priložima filozofiji* radi, mišljena je kao mogućnost i kriterij začinjanja budućeg svijeta u suvremenoj epohi nihilizma. Nihilizam jest — iskazuje ovdje Heidegger svoju, iz kasnijih i kasnih radova, poznatu nam dijagnozu — »napuštenost bitka«, posvuda »obeskorijenjenost«, tako da je »spašavanje bića« moguće »još samo iz najdubljeg temelja bitka samog« (str. 100). »Napuštenost bića« kaže da se bitak povuкао od bića. Ona se pokazuje u tome što bića jesu kao puko napravljeno. Pri pravljenu i pravljivosti svega što nas okružuje odsustvuje u bićima kako podareno — (od sebe dano u otvorenosti), tako skrovitost (ustegnutost) — odsustvuje istina bitka kao bitak sam. Takva konstelacija bića, u kojoj »ne samo da ništa skroveno nije više priznato, nego — a to je odlučnije — da skrovitost kao odlučujuća moć ni na koji način još nije pripuštena« (str. 123) pripravljena je poviešču metafizike. Pripravljena je tako što je već u antičkoj metafizici na dielu potez pravljena, i to time da je iz vido-kruža »tehne« izvršeno izlaganje prirode kao od sebe se napraviti. Taj potez je znatno osnažen judejsko-kršćanskom mišlju boga tvorca, te postajanjem bića ens creatum, da bi zatim dominirao novovjekovnim mišljenjem u vidu bića kao pred-stavljenosti, pred-meta itd.

Heidegger je i u prvoj fazi svojeg mišljenja vidio velike filozofeme metafizike kao odlučne pokazatelje karaktera svijetova u epohama povijesti Zapada. Uz sve epohalne razlike metafizika mu se u »Prilozi filozofiji (O zgodi)« nadaje primarno iz problematizacije njezinog kraja u nihilizmu, te pokazuje u njezinom jedinstvu koje čini »zaborav bitka«. Zaborav bitka odnosi se na razliku između »vodećeg pitanja« (Leitfrage) metafizič-

kog mišljenja o bitstvenosti bića i »temeljnog pitanja« (Grundfrage) o istini samog bitka. Metafizika se već uvijek kreće u čistini bitka, no misli bitak kao bitstvenost bića. Izostajanje (»zaborav«) »temeljnog pitanja« u metafizici valja razumjeti iz usmjerenja njezina mišljenja u »vodećem pitanju«, koje usmjerenje je odlučeno u početku metafizičkog mišljenja. Kako je poznato, osobito iz predavanja o »prvom početku«, održanih u zimskom semestru 1937/38, (naprijed spomenuti svezak 45 u Ukupnom izdanju), ovu odlučnost Heidegger ne pripisuje slabosti ili pak propustu mišljenja u Platona i Aristotela. Naime, teško da je mišljenje kojim su se neskrivito bića u cjelini pokazala u svojem »što« (idea, eidos) moglo uopće iskusiti skrovitost bitka da bi onda problematiziralo i samu neskrivost u pogledu ustegnutosti. Početak, doduše, nije vječan jer ne može biti izbačen iz povijesti. No, početak »grabi naprijed«, te kao takav »njime otpočeto drugačije zahvaća i shodno tomu određuje svoje ponavljanje« (str. 55). Odatle je nihilizam suvremenog svijeta kako izravno kraj novovjeka metafizike, tako i slijed povijesti metafizike kao takve s njezinim početkom u »zaboravu bitka«. Na osnovi tako sagledane sveze metafizike i nihilizma Heidegger kvalificira začinjanje budućeg svijeta iz svijeta nihilizma zgodom kao »drugi početak« (der andere Anfang), te mišljenje koje utire put tom začinjanju kao »mišljenje početka« (das anfängliche Denken).

Zgoda kojom se zgođuje drugi početak mišljena je kao obitavanje bitka u njegovoj istini — otvarajućoj se skrovitosti — u vremenu-prostoru povijesnog svijeta. To kaže: vraćanje bitka bićima tako da bića u sebi sadrže i čuvaju istinu bitka kao bitak sam, budući da »istina bitka nije od bitka različito nego njegova najvlastitija bit« (str. 93). Primajuć i prisvajajući svoje tu-bitu (Da-sein) iz istine, tj. biti bitka, čovjek je, dakako, konstitutivni momenat drugog početka. Sve je do toga da čovjek u svojem odnosu spram bića pusti da u njima skrovitost biva, umjesto da ih sili u sigurno postavljanje proračunavanjem radi trošenja. Otud je »uzdržanost« (Verhaltenheit) temeljni ugođaj takvog ophođenja s bićima i njihova razvijanja koje u njima očuvava bitak u njegovoj istini. Uzdržanost je isto tako temeljni ugođaj mišljenja početka. »Nije to«, bilježi Heidegger, puko nehtjeti imati i pustiti u stranu, nego je najviši oblik posjeda, uz-

višenost kojeg (leži) u iskrenosti oduševljenja za nenamisljivo darivanje uskraćenosti...» (str. 22, 23).

Tako jednostavno je bitno određenje zgode drugog početka kao zgode bitka samog u njegovoj istini dok je u utiranju puta k njoj mišljenje razvijajući »temeljno pitanje« i u svojoj prvoj i u svojoj drugoj fazi, trebalo na svjetlost dana iznijeti »vladavinu bitka« — »bitak kao ono čime se ne daje ovladati; bitak kao temelj u kojem sva bića dolaze k svojoj istini (sadržanost i spravljanje); temelj u koji bića utonjavaju...» (str. 76, 77). Nužnost takvog oboružavanja mišljenja drugog početka ne slijedi samo otud što ono »najoporiju smetnju« nalazi u samorazumijevanju suvremenog čovjeka (str. 61). To oboružavanje proizlazi, prije svega, odatle što si ono, budući mišljenje drugog početka u zgodi bitka samog i time povijesno mišljenje, mora misaono osigurati svoje poimanje povijesnosti kao otvarajuće se skrovitosti bitka da bi se, tako raspoložujući s misaono osiguranim uvidom uopće slučilo u povijest.

Svoje temeljne uvide o »vladavini bitka« te izvorima povijesnosti u njegovoj otvarajućoj se skrovitosti Heidegger osigurava putem misaonog razračunavanja s filozofemima metafizike. Intencija je tog razračunavanja da pokaže da svakokratna otvorenost bića, u kojoj se filozofemi metafizike kreću ispostavljajući bitstvenost bića, pretpostavlja otvorenost samog bitka, da pokaže da ustezanje bitka u svakokratnoj njegovoj otvorenosti uopće daje razliku u pogledu kako su i kao što su bića prisutna u različitim epohama povijesti Zapada. S obzirom na intenciju svojeg raspravljanja filozofema metafizike i njegov immanentno-tranzecentni karakter Heidegger u »Prilozima filozofije« kaže slijedeće: »Polazeći od vodećeg pitanja moramo prije svega pokušati da putem njegova potpunog razvijanja stvorimo prelaz k skoku u temeljno pitanje. Mora biti učinjeno vidljivim da je i zašto je pitanje o istini (smislu) bitka u vodećem pitanju ostalo nepitano. To nepitano pitanje jest temeljno pitanje. Videno iz vidokrugova puta kojim je išlo vodeće pitanje ono je sagledano tek najavljujuće: vrijeme kao istina bitka; ovaj je tek početno iskušan kao prisustvovanje u različitim oblicima« (str. 233, 4).

Rukopis, odnosno sada kao 65. svezak Ukupnog izdanja dostupna nam knjiga *Prilozi filozofiji (O zgodi)*, sastoji se iz osam dijelova: I. Sagled (Vorblick), II.

Odjek (Der Anklang), III. Dobačaj (Das Zuspiel), IV. Skok (Der Sprung), V. Osnivanje (Die Gründung), VI. Budućem pripadni (Die Zukünftigen), VII. Zadnji bog (Der letzte Gott) i VIII. Bitak (Das Seyn). U I. dijelu je dan oris orijentacije povijesnog mišljenja bitka, te iz orijentacije proizlazeća zglobljenost toga mišljenja. O sastavcima zglobljenosti je riječ u narednim dijelovima: o odjeku bitka u epohi nihilizma u II, o dobačaju što ga daje prvi početak drugom, te o nužnosti misaonog razračunavanja s metafizikom u III, o skoku iz vodećeg pitanja metafizike u temeljno pitanje o istini bitka u IV, o vraćanju istine bitka kao bitka samog bićima, tako da se skrovitost bića pušta biti — u V, o pripadnicima budućeg — osnivačima, podesivačima istine bitka samog u bićima, koji slijede mig zadnjeg boga — u VI, i VII. dijelu. U zadnjem, VIII. dijelu osvrtom je ponovno zahvaćena cjelina orisa. Iz navedenog je vidljivo da su *Prilozi filozofiji* koncipirani kao fuga. »Šest sastavaka fuge«, kaže Heidegger, »stoje svaki za sebe, no da bi upečatljivije pokazali bitno jedinstvo. U svakom od šest sastavaka pokušava se reći isto o istom ali svaki put iz jednog drugog bitnog područja toga što nazivamo zgoda« (str. 81, 82).

Iz sažetog prikaza će poznavatelj Heideggerove misli i njezina razvoaja, pretpostavljamo, moći razabrati da je u ovom rukopisu sastavljenom 1936—38. sadržana gotovo cjelokupna njegova misao druge faze. Stoga ovo uistinu jest pored *Bitak i vrijeme* njegovo glavno djelo. Odatle se nameće pitanje: zašto ga nije za života objavio? Prosudujem da je rukopis više zapis sagledanog daljnijeg puta svojeg mišljenja negoli brižno izlaganje misli kakvo poznaemo iz radova objavljenih za života. U tome su i njegove prednosti i njegove teškoće za studij Heideggera. Zapis je dragocjen jer se iz njega bolje nego iz ijednog drugog Heideggerova spisa vidi sveza samorazumijevanja povijesnog mjesta vlastitog mišljenja i svih bitnih aspekata njegova mišljenja (jedinstvo šest sastavaka fuge). Vidi se iz kraja metafizike u nihilizmu urgirano problematiziranje metafizike s obzirom na »zaborav bitka«, vidi se svrha njegovih interpretacija velikih filozofema iz povijesti metafizike, vidi se da njegovo »temeljno pitanje« nije razvijano tek radi produbljavaivanja mišljenja metafizike nego je u sklopu povijesnog mišljenja, kojem je stalo do svijeta onkraj nihilizma, vidi se oris odrednica svijeta zgođenog u zgodi istine bitka. S dru-

ge strane, budući da je, kako držimo, nastao kao zapis smjerenja svojeg mišljenja i zadataka koji mu u izvedbi predstojе, ovaj rukopis čitaocu zadaje teškoće. On, doduše, mjestimice govori izravniје od drugih radova, no mjestimice sažeta formulacija misli, da bi bila razumljena, zahtijeva poznavanje drugih najvažnijih spisa, kako prve tako druge faze, u kojima je ista misao potpunije razvijena. *Prilozi filozofiji (O zgodu)* ne mogu kompenzirati studij drugih Heideggerovih radova, no ni jedna druga Heideggerova knjiga nije ekvivalent ovoj.

Branka Brujić

Recenzija

UDK 944:323.27/28 »1789—1815«

F. M. A. Mignet:

Povijest Francuske revolucije
1789—1815

Matica Hrvatska, 1892, Zagreb

August Mignet (1796—1884) francuski historičar, glavna su mu djela *Povijest Francuske revolucije* i *Karlo V. Povijest Francuske revolucije* (Matica Hrvatska 1892, Zagreb), objavljena je prvi put na našem jeziku u izdanju Matice Hrvatske o stotoj godišnjici francuske revolucije u Zagrebu 1892. godine. Djelo je za autora života steklo veliku popularnost u svim evropskim zemljama te je i u nas relativno rano prevedeno, u Srbiji 1863. Razlozi njegova ponovna objavljivanja nakon sto godina nisu nipošto prigodničarski. Mignetovo djelo, uz ostvarenja nekolicine njegovih francuskih suvremenika, spada u radove koji metodološki djeluju veoma plodno upravo u naše doba. Suvremena lektira njihovih povijesnih radova pokrenula je u proteklih 10 godina val metodoloških rasprava u modernoj historiografiji, a odjeci te debate vidljivi su i u pokretu rehabilitacije praktičke filozofije. Sto je izazvalo interes za Mignetovo djelo? Druga polovina 19. stoljeća, a zatim i dobar dio 20. stoljeća, bio je nošen pokušajima da se povijesni i politički događaji, kao u užem smislu povijesni, rekonstruiraju sa stajališta različitih socijalnih znanosti, a kasnije

kombinirano, ili interdisciplinarno. Tako su nastajale sociološki, ekonomski, psihološki, biologistički, historijsko-materijalistički interpretirane povijesti naroda, razdoblja, događaja. Sama povijesna građa kao dokument povijesnih događaja nije interpretirana iz sebe već uzročno iz različitih znanstvenih aspekata. Ekonomske, sociološke, psihološke i druge teorije, koje nastaju iz refleksije ekonomskog, društvenog ili psihološkog života, podmetane su i povijesnim događajima kao dostatni ključ njihova razumijevanja i rekonstrukcije. Faktički je time došlo do redukcije političke povijesti i političkih događaja na ekonomske, sociološke, psihološke... kategorije koje dakako važe u prvom redu za socijalne, ekonomske i psihološke, ali ne i za političko-povijesne procese. Posljedica takvog reduktivnog postupka bilo je iščezavanje jednodržavnih, pojedinačnih i neponovljivih povijesnih zgoda u općim klišeima univerzalnih zakonitosti. Nema nikakve sumnje da je jedan od najautoritativnijih zagovornika takve redukcije povijesnih događaja na po mogućnosti univerzalne klišeje bio Hegel svojom utjecajnom i dugo popularnom *Filozofijom povijesti*. Hegelovo su nasljeđe zatim u mnogo čemu još dalje reduktivno ogoljevali različiti marksistički orijentirani historijografi koji su naposljetku povijest nastojali reducirati na prirodu, tj. na sistem nužnih i neizbježnih zakona.

Mignetova *Povijest Francuske revolucije* nema ništa zajedničko s takvim scientističkim metodologizmom i redukcionizmom. Za njega je povijest *događajnica* koju je moguće kao jednodržavnu i neponovljivu rekonstruirati jedino savjesno dokumentirano *pričom*. U priči dolazi do riječi kako jednodržavni, neponovljivi događaj koji ima svoj početak i kraj u konačnom vremenu tako i akteri tog događaja koji su također neponovljivi smrtni pojedinci nošeni svojim karakteristikama, strastima, interesima, boljim ili gorim uvidima, lukavstvima, prijateljstvima i neprijateljstvima, ljubavima i mržnjama i slično. Takav jednodržavni vremenski omeđeni sklop zbivanja koji zovemo povijesnom zgodom nije moguće rekonstruirati drugačije već pričom koja ima vremena i načina da osvijetli baš te individualne okolnosti, događaja ne zaplićući na silu ono što je nesvodivo pod zakon njegova pravila. Mignetova *Povijest Francuske revolucije* jest dramatična, izvanredno plastično ispričana, priča o čitavom toku revolucije, priča o njenim glavnim i manje važnim, dapače

sporednim, događajima i sudionicima, koji su sve peripetije tog zbivanja oblikovali prema svojim posebnim karakternim odlikama i učinili da se ta revolucija razlikuje i od ranije engleske i od svih kasnijih revolucija koje su nastale na njenu tragu. Mignet ne tumači niti interpretira događaje, on ih priča i jedino što metodički čini jest da je svjestan svoje pripovjedačke odmaknutosti od poprišta zbivanja. On ne zaključuje ni o čemu, on samo, slušajući tok vlastite priče, ponekad mudro sudi kao primjerice: U revoluciju je dobro uključiti se kasnije, jer tada postoje bolji izgledi za preživljavanje; ili u revoluciji treba djelovati do granice vlastitog uvjerenja; nakon toga treba ili mirno sačekati sudbinu, ili se povući sa scene. To nisu univerzalno važeće konkluzije, to su uvidi čovjeka koji je u priči ponovio ono što se drugima zbiljski dogodilo i traži u tome pouku za sebe i slušaocze priče. Tako ispričana povijest francuske revolucije djeluje danas svježije i poticaino. Knjiga nas rasterećuje svih nepotrebnih kalkulacija i nepotrebne učenosti. Tko je pročitao, može sam za sebe donijeti sud o njoj i, svakako, mnogo naučiti. Knjiga se preporučuje kako svakom obrazovnom čovjeku tako studentu i đaku, ona je bliža dobrom historijskom romanu nego lošoj i suhoparnoj dedukciji iz načela kakve socijalne znanosti. Mignetovih sljedbenika ima na sreću i među našim suvremenim historičarima pa će im ponovno objavljivanje ove vrijedne knjige biti satisfakcija za vlastita vremenu primjerena uvjerenja.

Davor Rodin

Recenzija

UDK 316.42+944 »1789« + 323.27 + 316.75

Social Research

»The French Revolution and the Birth of Modernity«

Volume 56, No. 1, Spring 1989
(tematski broj)

Dvjestogodišnjicu francuske revolucije posebnim je tematskim brojem (koji je naslovljen »Francuska revolucija i rođenje modernosti«) obilježio poznati ame-

rički časopis *Social Research*, a broj je uredio Ferenc Fehér kao gostujući urednik. Njegov izbor kao urednika nije slučajaj: časopis *Social Research* izdaje njujorska New School for Social Research, na kojoj unazad nekoliko godina djeluju i najvažniji predstavnici Budimpeštanske škole (o njihovoj plodnoj uredničkoj i znanstvenoj aktivnosti svjedoči i niz prethodnih brojeva časopisa, od kojih su neki bili posvećeni upravo mađarskoj političkoj i društvenoj situaciji). Autori tematskog broja pripadaju (bar koliko je recenzentu poznato), uvjetno rečeno, lijevom dijelu spektra suvremene socijalne i povijesne znanosti. E.J. Hobsbawm piše o »Stvaranju 'buržoasko-revolucije«, I. Wallerstein o »Francuskoj revoluciji kao svjetskopovijesnom događaju«, T. Skocpol o »Ponovnom promišljanju francuske revolucije iz svjetskopovijesne perspektive«, C. Tilly o »Državi i kontrarevoluciji u Francuskoj«, P. Higonnet o »Društvenosti, društvenoj strukturi i francuskoj revoluciji«, H. Mitchell o »Alexisu de Tocquevilleu i nasljeđu francuske revolucije«, F. Fehér o »Praktičnom umu i revoluciji: Kantovu dijalogu s francuskom revolucijom«, M. Abensour o »Saint-Justu i problemu heroizma u francuskoj revoluciji«, G. Kates o »Židovima i Francuzima: nacionalnosti i predstavništvu u revolucionarnoj Francuskoj«, S.B. Smith o »Hegelu i francuskoj revoluciji: epitafu republikanizmu« te B.C.J. Singer o »Nasilju u francuskoj revoluciji: oblicima uključivanja/oblicima isključenja«.

Kontekst bitan za razumijevanje ovdje prikupljenih tekstova jest višegodišnja polemična rasprava o »interpretiranju revolucije« (kako je naslovljena i jedna studija francuskog povjesničara François Fureta, koja je dala intonaciju polemici). U raspravi se pokazalo da interpretacijsku poziciju polemičara bitno određuju dva momenta: neposredno razumijevanje kasnijih revolucija 19. i 20. stoljeća, osobito ruske revolucije, koje se onda poput specifičnog hermeneutičkog koda primjenjuje i na francusku revoluciju; posredno, političko opredjeljenje znanstvenika koje bitno određuje razumijevanje samih ključnih analitičkih kategorija: pojma revolucije, klase, demokracije, diktature, napretka, modernizacije itd. Tako je rasprava o »interpretiranju revolucije« već dva desetljeća usredotočena na nekoliko glavnih pitanja:

Koje je epohalno mjesto francuske revolucije? Valja li je shvatiti kao presu-

dan politički i socijalni prevrat u modernoj povijesti, kojim se upravo »rađa modernost«? Ili je, naprotiv, riječ o erupciji političkog radikalizma s totalitarnim konzekvencijama, koja je poremetila nedvojbene modernizacijske tokove francuskog društva pod apsolutnom monarhijom i dugoročno rezultirala ekonomskim i političkim zaostajanjem Francuske u odnosu na druge velike kapitalističke države, osobito na Veliku Britaniju?

Postoji li unutrašnja »logika« revolucije koja je kao nužne proizvela jakobinski teror i napoleonsku diktaturu? U kojoj se mjeri legitiman koncept francuske revolucije kao građanske revolucije?

Da li je francuska revolucija mjesto rođenja moderne demokracije ili, naprotiv, izvor modernog tipa despotije, utjelovljenog u totalitarnim režimima 20. stoljeća, kao i institucija na koje se oni oslanjaju: netolerantnoga monističkog i deološkijskog radikalizma, totalne državne vlasti te političkog terora i genocida?

»Ortodoksna« interpretacija francuske revolucije, koju su prvobitno formulirali liberalni i socijalistički povjesničari 19. stoljeća, a kasnije su je osobito prihvatili marksistički znanstvenici, inzistira na epohalnom karakteru francuske revolucije, koja je ujedno shvaćena kao građanska/buržoaska revolucija par excellence. Revolucija je i glavni izvor građanskih političkih i upravno-pravnih institucija (ustava, građanskog političkog predstavništva, političkih stranaka, jedinstvene pravne kodifikacije, nacije, moderne vojske i regrutnog sistema, upravne centralizacije, uređenja odnosa države i crkve). »Revizionistički« pristup francuskoj revoluciji smjera njezinoj radikalnoj reinterpretaciji. Sve najvažnije institucije »građanskog društva« i države nastale su već pod apsolutističkom monarhijom, a revolucija je samo nepovoljno utjecala na proces modernizacije Francuske. S obzirom na socijalne nosioce revolucije, ne može biti riječ o građanskoj/buržoaskoj revoluciji: buržoazija kao specifična klasa kapitalističkih poduzetnika proizvod je tek industrijske revolucije 19. stoljeća. Revoluciju je eventualno moguće interpretirati kao pobunu protiv despotske vlasti, koja je, međutim, i sama proizvela najstrašniji oblik diktature, oslonjen na primjenu masovnog terora.

Ovdje ćemo prikazati nekoliko, po našem sudu najvažnijih, priloga u časopisu,

koji interveniraju u naznačenu kontroverziju i nude značajne nove aspekte interpretacije francuske revolucije.

U studiji čiji naslov varira naziv poznatog djela britanskog historičara E.P. Thompsona, Eric Hobsbawm istražuje porijeklo i opravdanost devetnaestostoljetne predodžbe o francuskoj revoluciji kao epohalnom prevratu, kojim, u stanovitom smislu, započinje moderno doba. Zašto je analitičarima 19. stoljeća bio samorazumljiv epohalni karakter francuske revolucije, kao i njezino klasno obilježje građanske/buržoaske revolucije, što današnje »revizionističke« interpretacije dovode u pitanje? Hobsbawm smatra da interpretacije 19. stoljeća samo sažimaju i ekspliciraju povijesno iskustvo čitave postrevolucionarne generacije, koja je neposredno osjetila radikalnost i epohalni karakter promjena započetih revolucijom. Taj povijesni doživljaj početka nove epohe, koji je i sam postao dijelom povijesti, nije oblik mitološke svijesti (iako je, naravno, francuska revolucija proizvela i svoje specifične mitove, od kojih je napoleonski mit možda najutjecajniji), nego jedna vrsta »empirijske generalizacije«, kako kaže Hobsbawm. Nekoliko je suštinskih argumenata u prilog tezi o francuskoj revoluciji kao građanskoj revoluciji i početku nove, građanske epohe:

— Može se pokazati da je glavni socijalni nosilac revolucije doista građanstvo, ali ne u smislu »buržoazije« odnosno klase bogatih posjednika i industrijskih kapitalista, nego, prije svega, u smislu »srednje klase« (»la classe moyenne« kod Tocquevillea). Srednja klasa (čiji su najtipičniji predstavnici pripadnici slobodnih građanskih profesija) konstituira se kao »građanska klasa« (što je, po samorazumijevanju, univerzalna kategorija: to ne znači da su njome obuhvaćeni svi članovi društva, već samo to da je pristup otvoren svakome isključivo na temelju talenta i zalaganja) posredstvom pripadnosti istom tipu kulture, obrazovanja i profesionalne karijere koja počiva samo na individualnim sposobnostima, neovisno o staleškim i drugim razlikama. Iako, dakle, pretpostavlja određene zajedničke »strukturne« karakteristike (tj. ekonomsku samostalnost, stanovit posjed i dostupnost obrazovanju), građanska se klasa kao »revolucionarni subjekt« uspostavlja prije svega u mediju »klasne svijesti«: njezini pripadnici dijele oduševljenje prosvjetiteljskom filozofijom, individualizam i svijest o sebi kao prirod-

noj eliti naroda/nacije, koja je na temelju talenta i sposobnosti predodređena za političko vodstvo. Kao takva, građanska se srednja klasa, iako razumljena kao univerzalna, jasno profilira kako u odnosu na aristokratske staleže tako i u odnosu na neobrazovani puk («le peuple»).

— Jedan od bitnih rezultata revolucije, čija je dinamika obilježena odnosima između tri navedene klase (tj. aristokracije, srednje klase/gradanstva i puka), jest neprikosnovena socijalna i politička dominacija srednje klase, koja je na svim područjima (od ekonomije do državnog aparata i lokalne uprave) istisnula aristokraciju. Ta je dominacija već u razdoblju restauracije, a osobito nakon revolucije 1830., tako jednoznačna da su je zabilježili svi suvremeni autori i analitičari postrevolucionarnog poretka.

— Naposljetku, francuska revolucija kao epohalni prevrat što utemeljuje građansku epohu manifestira se i u institucionalnim promjenama koje je polučila: riječ je o ukidanju svih preostataka feudalnih institucija (staleža, cehova, gradskih i lokalnih privilegija i monopola), konstituiranju francuske nacije, administrativnom ujedinjavanju i ujedinjavanju vlasti na cjelokupnom teritoriju Francuske, izgradnji modernoga upravnog aparata i pravnog sistema i drugim preobražajima kojima građanske institucije zamjenjuju tradicionalne.

Immanuel Wallerstein, američki ekonomski historičar i autor opsežnog tromnog djela *The Modern World-System*, analizira posljedice francuske revolucije sa svjetskopovijesnog gledišta. Polazište Wallersteinove analize je pomalo paradoksalno: kapitalizam se kao (ekonomski) svjetski sistem uspostavio prije građanskih revolucija. Osamnaestostoljetni svjetski sistem, čiji je centar Evropa i koji je obuhvatio čitav svijet, u potpunosti već funkcionira kao kapitalistički: prema tome, ni građanske revolucije, ni industrijska revolucija 19. stoljeća neće bitno izmijeniti taj sistem. Međutim, ovo paradoksalno polazište ima vrlo značajne konzekvence: ono omogućuje da se kapitalizam i njegova ekonomska i imperijalističko-hegemonijalna dinamika razluči od građanskog društva i osobito građanskih političkih institucija. Dakle upravo ono što socijalistička kritika nastoji denuncirati kao istoznačno i nužno povezano, od samoga se svog povijesnog početka zapravo razlikuje. No ovo je samo usputna primjedba o implikaci-

jama Wallersteinove argumentacije, budući da se sam autor ne bavi tim problemom.

Wallerstein pokazuje da se sa svjetskopovijesnog gledišta francuska revolucija može prikazati kao neposredna posljedica borbe za hegemoniju u kapitalističkom svjetskom sistemu 18. stoljeća između Velike Britanije i Francuske. Sve do revolucije nijedna od dvije države nema jednoznačnu prednost. Međutim, upravo će revolucija i napoleonski ratovi, koji završavaju francuskim vojnim porazom i ekonomskim iscrpljivanjem, stvoriti nenadoknadivu prednost Velike Britanije: vojna pobjeda nad Francuskom i industrijska revolucija pretvorit će je u neprikosnovenu prvu silu kapitalističkog svjetskog sistema 19. stoljeća. Sama je francuska revolucija u dvostrukom pogledu inicirana konkurentskom borbom između Francuske i Velike Britanije: događaji 1789. proizašli su iz financijske krize monarhije kao posljedice golemih troškova američkog rata (u kojem je Francuska podržavala američke kolonije protiv Britanije), a nezadovoljstvo monarhijom pojačano je zbog (kako Wallerstein pokazuje, zapravo neutemeljenog) osjećaja francuskog zaostajanja za Britanijom i protivljenja liberalizaciji trgovine koju inaugurira anglo-francuski trgovinski ugovor iz 1786.

Francuska je revolucija negativno utjecala na poziciju Francuske u svjetskom ekonomskom sistemu, definitivno je potisnuvši na mjesto sile broj dva. Međutim, svjetskopovijesni utjecaj revolucije daleko nadilazi promjenu ekonomske pozicije Francuske. Pored toga što je značajno utjecala na promjenu evropskog kontinentalnog sistema država, revolucija je bitno utjecala na politička zbivanja na periferiji svjetskog sistema. Wallerstein egzemplarno analizira događaje u tri ključne zone periferije, koji su neposredni proizvod svjetskopovijesnog odjeka francuske revolucije i napoleonskih ratova: ustanak crnih robova na Haitiju, koji je prva »crna revolucija« u modernom svjetskom sistemu, te općenito borba latinoameričkih kolonija za nezavisnost, irska borba za nezavisnost od britanske kolonijalne vlasti, modernizacijske reforme Muhameda Alija u Egiptu. S francuskom revolucijom započinju, dakle, autonomni antikolonijalni procesi na periferiji svjetskog sistema, koji će u 20. stoljeću dovesti do njegove temeljite promjene.

Najvažnijim rezultatom francuske revolucije Wallerstein, međutim, smatra promjene u ideologijskoj odnosno kulturnoj sferi. Francuska je revolucija vladajućoj klasi (»buržoaziji«, kako je neproblematično imenuje Wallerstein, iako se sociološki taj pojam nedvojbeno ne bi mogao tako jednoznačno održati) demonstrirala neizbježnost političke i društvene promjene. Prema tome, ne može biti riječ o tome da se promjena sprječije, već samo da se zadrži kontrola nad njom. Svjet-skopovijesna zbivanja pokrenuta francuskom revolucijom proizvela su tri institucije koje reaguju na izazov konstantne promjene: ideologije, društvene znanosti i društvene pokrete. Ideologije su institucionalizirani svjetonazori koji uključuju eksplicitne političke ciljeve, a 19. je stoljeće proizvelo tri glavne ideologije — konzervativizam, liberalizam i marksizam/socijalizam. Društvene znanosti institucionaliziraju se u 19. stoljeću kao empirijske znanosti koje teže razumijevanju društvene promjene. Naposljetku, društveni pokreti uspostavljaju čvrstu organizacijsku strukturu unutar koje se aktualizira spontana društvena energija što je oduvijek u različitim oblicima izbijala na površinu.

Theda Skocpol, profesor sociologije na Harvardu i autorica zapažene knjige *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China* (1979), uspoređuje »internalističku« i »eksternalističku« interpretaciju francuske revolucije. Nasuprot dugoj tradiciji komparativističke analize modernih revolucija (kojoj pripada i sama autorica), u novije su se vrijeme pojavile značajne studije koje francusku revoluciju interpretiraju isključivo pomoću dinamike u nutrašnjih činilaca. Takva je i studija američke autorice Lyn Hunt *Politics, Culture, and Class in the French Revolution* (1984), koja revoluciju analizira isključivo kao proizvod specifične francuske intelektualne i političke kulture i odgovarajućih socijalnih veza (pri čemu, obratno, ne nijeće epohalni utjecaj revolucije na modernu politiku). Iako prihvaća značajne rezultate takve »internalističke« kulturno-sociološke analize, Skocpolova na tri primjera pokazuje njezinu nedostojnost i nužnost nadopune »eksternalističkom« perspektivom. Izbijanje revolucije 1789. ne može se razumjeti bez analize opadanja svjetskopolitičke moći francuske monarhije u drugoj polovici 18. stoljeća, kao i reakcije aristokratskih i građanskih elita koje zahtije-

vaju nacionalnu obnovu pomoću aktiviranja parlamentarnih institucija. Dinamika političke radikalizacije francuske revolucije, sve do jakobinske diktature i njezina pada, najuže je povezana s ratom evropskih monarhija protiv Francuske. Mobilizacija puka za revoluciju pod parolom mobilizacije protiv nacionalne izdaje i vanjskog neprijatelja postala je političkim obrascem koji se po pravilu ponavljao u revolucijama 19. i 20. stoljeća. Naposljetku, duboka socijalna preobrazba francuskog polufeudalnog društva u velikoj je mjeri rezultat vojne mobilizacije ranije pasivnih slojeva puka za potrebe napolconskih ratova: prema tome, društvena i administrativna modernizacija Francuske pod Napoleonovim režimom ne može se objasniti ako se ne razmotri dinamika vanjskih odnosa i ratovanja francuske države. Skocpolova iz svoje analize izvodi ne samo zaključak o nužnosti ispreplitanja »internalističke« i »eksternalističke« perspektive u analizi svake socijalne revolucije, nego i argumente u prilog komparativističkog izučavanja modernih revolucija.

Charles Tilly, profesor na New School for Social Research i jedan od najvećih autoriteta za povijest države danas, istražuje opravdanost Tocquevilleove tvrdnje da je francuska revolucija samo dovršila proces centralizacije države što ga je započela apsolutistička monarhija. Kad bi Tocqueville bio u pravu, bio bi to jak argument u prilog »revizionističkoj« tezi o izlišnosti francuske revolucije koja je s problematičnim posljedicama intervenirala u modernizacijske procese što su otprije bili na djelu. Minucioznom argumentacijom i upućujući na brojne reference, Tilly opovrgava Tocquevilleovu tvrdnju i pokazuje da je administrativna centralizacija apsolutističke monarhije počivala na sasvim drugim osnovama od centralizacije revolucionarne države. Organizacija vlasti, na lokalnoj i na regionalnoj razini, počivala je u monarhijskom režimu na principu posrednog vladanja: centralna je vlast delegirala upravna i porezna ovlaštenja lokalnim tijelima (čiji je glavni oslonac plemstvo), te, usprkos kontrolnim ingerencijama, nije neposredno intervenirala u sam proces »vladanja«. Revolucija iz temelja mijenja strukturu aparata vlasti, njejevo organizaciju, način regrutacije činovnika, socijalnu osnovu. Stara se struktura vlasti najprije ruši, i to odozdo mobilizacijom revolucionarnih komiteta i milicija kao i odozgo djelovanjem komesara centralne vlasti s gotovo neograničenim

ovlaštenjima. Revolucija paralelno izgrađuje sasvim novi aparat vlasti, koji uključuje revolucionarne inovacije što će postati modelom organizacije moderne građanske države: uvodi se nova administrativna podjela Francuske, centralizira se regrutacija upravnog osoblja (koja se, doduše, oslanja na lokalne predstavnike srednje klase, ali pretpostavlja ukidanje autonomnih komiteta iz prvih godina revolucije), organizira se jedinstven sistem »preventivnog« policijskog nadzora na čitavom teritoriju (sistem koji je uspostavio znameniti policijski ministar Fouché), uspostavlja se sistem opće vojne mobilizacije i novačenja regruta. Tilly uvjerljivo pokazuje da su kontrarevolucionarni ustanci u francuskoj provinciji (do kojih po pravilu dolazi u razvijenijim regijama) organizirani prije svega kao otpor procesu centralizacije što ga provodi revolucionarna vlast, uključujući i otpor vojnoj mobilizaciji. Ukratko, državni aparat koji režim restauracije dobiva u nasljedstvo potpuno je različit od aparata apsolutističke monarhije, i njegova su obilježja u velikoj mjeri temelj ocjene francuske revolucije kao građanske: ako se francusko društvo već nalazilo u procesu kapitalističkog razvoja (uz još uvijek snažne feudalne preostatke), građanska je država u pravom smislu proizvod revolucije.

Nenad Zakošek

Recenzija
UDK 32:34 + 321.74:35

Todor Kuljić:

Birokratija i kadrovska uprava

Naučna knjiga, Beograd, 1989.

Knjiga Todora Kuljića *Birokratija i kadrovska uprava* istražuje složen, višesmeran i dugovečan odnos birokratije i kadrovske ili komesarske uprave u istoriji i savremenosti. Osnovni je cilj ovog istraživanja da predloži teorijski okvir za analizu birokratije i kadrovske uprave u zemljama »razvijenog socijalizma«, tačnije u Sovjetskom Savezu i u Jugoslaviji te da pokaže odnos države i partije, odnosno državne i partijske birokra-

tije u planskom (SSSR) i samoupravnom (Jugoslavija) obliku socijalizma. Ta dva iskustva pokazuju se bitnima iako na različite načine: sovjetsko zbog toga što je imalo široki uticaj, a jugoslovensko zbog toga što sadrži niz specifičnosti (federalizam, osobito pravno i upravno nasleđe, uvođenje samoupravljanja).

Na teorijskoj ravni Kuljić hoće da istraži teorijsko i istorijsko utemeljenje odnosa politike i prava, kadrovske uprave i birokratije. Težište analize je kadrovska uprava ili ustanova komesara. Razlog za to je razumljiv. Razmatranje birokratije sadržina je svake razvijene teorije o društvu i taj zadatak je velikim delom obavljen. S druge strane, istraživanje kadrovske uprave moglo bi biti nužan uslov razumevanja osnovnih procesa u socijalizmu, a upravo na tom zadatku se nedovoljno radilo. S te strane Kuljićeva istraživanja pokazuju se potrebna a u mnogo čemu i pionirska. Ona su istovremeno i višestruko aktuelna. Kuljić posebno skreće pažnju na jednu lako uočljivu aktuelnost. Naime, nadmoć komesarskog načela kao logična pojava u kriznim vremenima i vanrednim situacijama produžena je u socijalizmu u trajno stanje.

Iako je ustanova kadra ili komesara stara i istorijski važna, ona je nedovoljno proučena. Dok su načela predvidljive državne uprave (»birokratska mašina«) u velikoj meri proučena (Veber, Marks, brojni savremeni istraživači), osnove, logika i manifestacije komesarske uprave ostale su neproučene. Kuljić misli da Maks Veber, klasik proučavanja birokratije, nije obratio pažnju na komesarsku upravu zbog toga što je njegovo delo napisano pre revolucionarnih zbivanja.

Postavljenim ciljevima istraživanja primerena je struktura knjige. *Birokratija i kadrovska uprava* sadrži, uz Uvod, pet širih poglavlja: »Uloga komesara u organizaciji političkih pokreta i sistema«, »Neravnomernost razvoja birokratije u Evropi«, »Modeli birokratije i kadrovska uprava razvijenog socijalizma«, »O načelima kadrovske uprave«, »Oblici strukturnog antibirokratizma«, kao i kratak »Zaključak«.

Da bi zasnovao svoja kritička istraživanja, autor najpre hoće da razjasni značenje termina — kadar, komesar, službenik i sl. Ključni termin »kadrovska uprava« Kuljić preuzima od B. Bale (nemački teoretičar), koji tim terminom označava strukturne karakteristike upra-

ve u zemljama istočnog socijalizma. Najkraće, osnovna je karakteristika kadrovske uprave da se politička partija kao celina povezuje sa upravnim sistemom kao celinom. Članovi partije su na vrhovnim položajima u upravnom aparatu i na svim ključnim položajima od dna do vrha.

Kuljić smatra da se u domaćoj nauci o organizaciji pojmu »kadar« pripisuju više ili manje politički neutralno značenje, odnosno da se on upotrebljava u značenju »obrazovani stručnjak«. On, naprotiv, pojam kadar analizuje kritički. Za njega kadar je rukovođenje »politički podobnih pojedinaca koji stoje na čelu ili kontrolišu ključna upravna mesta«. To je, dakle, prioritet političke nad stručnom podobnošću.

Kadrovska uprava se dalje određuje i kao monopol jedne partije na ključne položaje uprave. Ona ne zahteva uže stručno upravljanje, jer se politika sveslasnog pojedinca, uže ili šire grupe ili stranke, ne može ostvarivati bez uprave, odnosno bez spoja političkog kadra i birokratskih izvršnih organa. To se pokazuje i u tome što u društvu može postojati više birokratija (državna, vojna, privredna, kulturna), a samo je jedna kadrovska uprava. Kadrovsku ili komesarsku upravu Kuljić smešta u dve osnovne situacije: zaštita uprave vanrednim merama u trenucima akutne ugroženosti; situacija revolucionarnih pokreta po osvajanju vlasti, odnosno pre no što uspeju da institucionalizuju svoju vlast.

Kontinuitet i zajedničko u ulozi komesara su najvidljiviji u odnosu prema pozitivnom pravu, redovnoj birokratskoj upravi i pravnom karakteru ovlašćenja. U komesarskom delovanju legalnost je suspendovana u ime viših — religijskih, monarhističkih ili revolucionarnih — načela, pravde i jednakosti koja su u izvesnoj meri bila nadahnutna prirodno-pravnim sadržajima. Razumljivo je da su na karakter političkih sistema dublji trag ostavili komesari izašli iz ilegalnih revolucionarnih pokreta.

Teorijsko-istorijski prikaz razvoja komesarske uprave Kuljić izvodi iz inicijalnih ideja Zana Bodena. Boden je prvi uveo pojam »komesar« jer je njegova zamisao i izvedena na suprotstavljenosti službenika i komesara, odnosno suprotnosti službe i vanrednog tela. On je pošao od teze da u državi postoje dva oblika vladanja koji imaju različite pravni karakter i oslanjaju se na različite subjekte: službenik na zakon, komesar na

uredbe, služba ima trajni karakter i može se ukinuti zakonom, kod komesara služba je neredovna i ukida se nestankom posla. Te teze Kuljić rezimira na sledeći način: ako se u službenom životu tekući poslovi obavljaju prema postojećim pravilima i propisima, reč je o *upravljanju*, a ako se neka odluka donosi van postojećih zakonskih propisa, reč je o *politici*. Na osnovu takve početne odredbe on može da zaključi da je razlika između službenika i komesara, odnosno državne i komesarske (kadrovske) uprave posve jasna. Naime, očigledno je da pravila delatnosti, organizacija, promocija, odgovornost, ovlašćenja i delokrug rada profesionalnih revolucionara, komesara, opunomoćenika i sl. nisu istovetna s pravilima birokratije, koja je temeljito objasnio Maks Veber.

Izraz »državni činovnik« potiče iz osamnaestog, a »činovnik« iz devetnaestog veka. Činovništvo se najopštije karakteriše kao mentalitet »ponosne poslušnosti« za kojeg je reč zakona iznad svega. Službenik zavisi od zakona i veran je zakonu. Komesar se generalno razlikuje od službenika vanrednim karakterom naloga i nedostatkom zakonske osnove. On je zato, naizgled, slobodniji jer zavisi samo od suverena ili nekog posebnog naredbodavca. Kuljić naglašava to »naizgled« i uverava da je i po sadržini i po obimu moć službenika i veća i šira od one komesara. Ali i on je svestan komesarske moći. Komesar ima i nalog i ovlašćenja. On posebno hoće da uveri da se aktivnost komesara, naročito u kriznim situacijama, odvija na osnovu izgrađene zamisli o neprijatelju. Kao specifičnu osobinu komesara, istorijski obilato demonstirano, on navodi i to što se komesari lakše prilagođavaju vojnoj nego državno-pravnoj hijerarhiji. To dalje uverljivo pokazuje da su činovnik i komesar kao dve specifične uloge pogodne za različite situacije. Činovnik, budući da je neutralan, u političkim sukobima pogodan je za upravu u višepartijskim sistemima. U totalitarnoj državi neophodan je politički opredeljen funkcioner, dakle komesar. Vladajući poredak totalitarne države uvek je kombinacija pro-računljive birokratske uprave i komesarske lične vlasti. A stvarno autoritarna i totalitarna država je ona u kojoj je na svim nivoima na delu lična vlast s neograničenom odgovornošću, ali podređena slobodnoj volji vođe.

Da bi produbljenije objasnio razliku između birokratske i kadrovske uprave,

Kuljić posebno raspravlja o razlici između državnog i partijskog prava, stručnog i univerzalnog znanja. U tome on najpre nalazi da je u tom odnosu posve vidljiva nadmoć partijskog prava nad državnim pravom ili, kritički rečeno, nadmoć nepredvidivih ukaza nad pravom. Partijski funkcioner ili opunomoćenik ne podnosi propise, prezire rutinske aktivnosti, dirinčenje u kancelarijama. On deluje na osnovu toga što mu je partija, odnosno vođa, ostavio i zadatak i slobodu. Za to poverenje plaća se neograničenom lojalnošću. A ako je lojalnost najvažniji kriterij u komesarskoj upravi, to je ovde negativna selekcija i nestručnost pre pravilo nego izuzetak. Prema Kuljiću, ta nestručnost donosi više štete nego i sama zloupotreba vlasti. Ali upravo to što je za kadrovsku upravu tipično da dela na osnovu elastičnog partijskog prava nužno čini da se dela i na osnovu određenog tipa znanja. To se univerzalno a ne stručno znanje. To se vidi po tome što se partijski funkcioneri izjašnjavaju o svim pitanjima.

Kuljić ukazuje i na strukturu i pokretljivost kadrovske uprave. On tvrdi da je struktura kadrovske uprave manje jasna a pokretljivost veća nego kod redovnog birokratskog aparata. To delimično objašnjava karakter odgovornosti partijskog kadra. Komersarskom kadru, koji je u osnovi kadar moralno-političke prirode, teško je utvrditi odgovornost. Razlog je i to što su u elastičnoj partijskoj normi i ciljevi i sredstva neprecizno određeni. Ni u redovnim ni u kriznim situacijama partijska birokratija ne služi se zakonom već dinamičkim i elastičnim partijskim smernicama. To ne znači da se partijska uprava, pa i partijska uprava u socijalizmu, može lišiti zakona. Upravo je obrnuto i Kuljić će na jednom mestu reći da je »bezoblični anormativni nelegalni aktivizam revolucije danas uglavnom prošlost«, ali da je i dalje na delu nadmoć partijske uprave nad državnim pravom.

Na kraju ovog prikaza karakteristika kadrovske uprave Kuljić izriče dve temeljne ocene. Prva je da se u sistemu monopolske »rukovodeće« partije i iz nje izvedene kadrovske uprave, koja ima pravo da se meša u sve, ne može uspostaviti postojan i delotvoran sistem pravne države. Druga je ocena načelne prirode i tvrdi da partijska (komesarska ili kadrovska uprava) nema univerzalni karakter jer su u njoj funkcije uskraćene većini u društvu.

Na osnovu kritičke analize značenja pojma kadrovska ili komesarska uprava i odnosa birokratske i kadrovske uprave Kuljić analizuje i istorijsku genezu komesarske uprave sve do naših dana. U središtu analize je uprava u socijalizmu, modeli uprave u socijalizmu, paralela SSSR — SFRJ i, najzad, oblici strukturnog antibirokratizma, a u tome antibirokratizam u ideologiji Saveza komunista Jugoslavije. Po svim ovim momentima knjiga Todora Kuljića pokazaće se teorijski i istraživački provokativna i značajna, ali i istinski angažovana i aktuelna.

U posebnom poglavlju knjige prikazan je razvoj birokratije, odnosno državno-pravni razvoj od starog Egipta i Vavilona, Kine, Indije, Grčke i Rima, katoličke crkve (to je za njega prvi razvijeni oblik birokratije) do modernih vremena. Uz uticaj crkve na formiranje birokratije, on navodi promene u vojsci i priredi u periodu poznog evropskog feudalizma, aktivnosti i organizacija političkih partija i strogu birokratizaciju kraljevskih finansija u Engleskoj. S druge strane, prikaz geneze institucionalizovanja komesarske uprave istovremeno je prikaz potiskivanja birokratsko-činovničke uprave od papskog legata do fašističkog komesara, boljševičkog komesara i partijskog funkcionera u Savezu komunista Jugoslavije. Pregled razvoja ustanove komesara i organizacija pokreta i birokratskih sistema omogućava spoznaju kontinuiteta upravnih tehnika od apsolutne monarhije do različitih oblika vanrednog stanja u kapitalizmu i socijalizmu. U ovim poglavljima dat je dragocen materijal o radu komesara u srednjem veku i francuskoj revoluciji, te nadzorni oblik komesarske uprave u Pruskoj.

U novijoj istoriji, posle francuske revolucije, komesarska služba dobija razvijenije oblike i sadržinu. To je uslovljeno pretenzijom pokreta i dubinom zamišljenih promena: što je pokret bio ambiciozniji i zahvat u pozitivno-pravni sistem veći, to su ovlašćenja komesara ili revolucionarnih opunomoćenika bila veća. U dvadesetom veku komesarska uprava kao dopuna birokratskoj vlasti došla je posebno do izražaja u jednopartijskim sistemima fašističkog i boljševičkog tipa. Kuljić posebno pokazuje da je ratni komesar izvorni i najvažniji tip opšteg pojma »komesar« i primer nadmoći vanrednog nad redovnim ovlašćenjima jer su komesari nadgledali i kontrolisali ofi-

cire. Oni su takođe najizrazitiji primer opšteg podozrenja prema sposobnosti pozitivnog pravnog poretka da štiti promene priikom ustoličenja nove vlasti. Prema toj dimenziji ustanove komesara Kuljić izražava kritički stav ili čak odbijanje. On skreće pažnju na činjenicu da je još Zan Boden u ustanovi komesara gledao ostatak minulog doba u kome se vladalo bez zakona te je predlagao da se ustanova komesara oprezno koristi i što temeljnije ograniči.

Kuljić posebno analizuje stvarnu delotvornost boljševičkog iskustva i iskustva fašizma. Iako ih ne izjednačava, on smatra da ta dva iskustva ipak nešto povezuje. To je antibirokratizam koji proizlazi iz logike jednopartijskog sistema i političkog monopola.

Fašistički režimi između dva rata počivali su na savezu vodstva fašističkih pokreta i delova buržoazije. Fašistička država u Italiji i Nemačkoj (iako među njima ima razlike) nije počivala na pravnim normama, već na neregulisanoj pluralizmu različitih aparata sa vlastitim sredstvima prinude i načelima organizacije: partija-principi vođe i klika, industrija-principi konkurencije, vojska i birokratija — pregledna i predvidljiva hijerarhija. Zato je F. Nojman, na koga se ovde Kuljić oslanja, mogao da zaključi da je u Trećem Rajhu na delu bilo postepeno nestajanje države. Za razliku od nemačkog fašizma, Musolini je zagovarao etatistički duh totalitarne države («Za fašizam je sve u državi i ništa ljudsko ili duhovno ne postoji izvan države»), ali ta država također nije počivala na pravnom poretku.

Kuljić dokazuje da je u fašizmu zadatak komesara bio da pomogne da se vanrednim merama učvrsti položaj fašističke partije i to u okviru nastojanja vladajuće buržoazije da očuva osnove kapitalističkog sistema. Zato je partija preko vanrednih opunomoćenika počela da kontroliše ostale centre moći. Delatnost komesara posebno je došla do izražaja u ratu, i to kao nekontrolisana delatnost partijske policije, od koje su zazirali i sami nemački oficiri i, naročito, stanovništvo okupiranih zemalja. Komesari su zapravo uspostavili »totalnu državu« i totalnu odgovornost prema naciji (nacionalsocijalizam).

Delatnost boljševičkih komesara imala je drugačiji cilj, organizaciju i osnove delovanja, ali je potiskivanje državnih institucija zasnovanih na pravu bilo osnovna karakteristika njihovog sistema.

Delatnost komesara nakon 1917. obeležena je delatnošću ČEKE (Sveruska izvanredna komisija za borbu protiv kontra-revolucije) i iskazuje se kao nadmoć partije nad državom, nadmoć ideološke podobnosti nad stručnošću i tehničkom efikasnošću. Ta delatnost ima svoju osnovu u ruskoj autoritarnoj i anarhističkoj tradiciji, plemićkom antidržavljvu i iskustvima Crvene armije. Kuljić pokazuje kako je upravo u Crvenoj armiji mogao da se vidi odnos birokratske uprave (stručne i predvidljive) i kadrovske (komesarske i nestručne) uprave i kako je stručna uprava neophodna. Te dve uprave delovale su na frontu kao nestabilne terazije: uvek kad bi situacija na frontu bila teška, premoć su imali oficiri, a kad bi situacija bila povoljna, premoć su dobijali komesari.

Boljševičko iskustvo ugrađeno je u delatnost Kominterne. A uticaj Kominterne na organizaciju međunarodnog radničkog pokreta vidi se između ostalog i u širokoj rasprostranjenosti ustanove političkog komesara (Mađarska, Kina, Španija, Albanija, Poljska, neki anticolonijalni pokreti i, naravno, Jugoslavija). Kuljić podseća na uveravanje Đuzepa Bofe da je taj uticaj bio najvidljiviji u Jugoslaviji. Komesari su u toku NOB-a imali vojno-politički, propagandni, kulturno-prosvetni, zabavni rad i brigu o ljudima. Na osnovu toga imali su daleko veći uticaj od oficira i mogli su ih pozivati na odgovornost. Taj obrazac specifičnog dvovlašća — Kuljić ga naziva »dvostarešinstvo« — posle rata proširio se s vojske na celi sistem i na određen način traje do naših dana i iskazuje se kao dileme o odnosu vlasti i Saveza komunista Jugoslavije.

Za dokazivanje osnovne ideje knjige najbitnija je analiza državnopravnog i komesarskog iskustva socijalističkih zemalja. To iskustvo Kuljić rezimira na primeru Sovjetskog Saveza i Jugoslavije. Njega najpre interesuje kako teorijski objasniti modele uprave u tim zemljama.

U analizi uprave u socijalizmu Kuljić polazi od uverenja da je za razumevanje karaktera uprave u socijalizmu jednako važan Veberov pojam birokratije i nešto uži pojam partijske birokratije (komesarske uprave). Ali on uverava da je s obzirom na predominaciju kadrovske uprave u socijalizmu Veberov model birokratije u izvesnoj meri nedovoljan za proučavanje socijalističkih društava. Zato poredjenje Marksa i Vebera, koje Ku-

ljik izvodi na sistematski šematski grafički način, značajno omogućava razumevanje sličnosti i razlike između partijske i državne birokratije. Dilema koja proizlazi iz poređenja Marksa i Vebera glasi: birokratija — otuđena ili racionalna uprava. Ta se dilema proteže na pitanje da li je karakter socijalizma rezultat i Marksovog zalaganja za univerzalnu komunističku državu, odnosno da li je socijalistička država posledica totalitarno-prosvetiteljskog načela koje u politici ne gleda sredstvo za regulisanje sukoba različitih interesa već za ukidanje njihove raznolikosti.

U samoj analizi modela birokratije u socijalizmu pokazuju se značajne teškoće, među kojima je prva ona koja proizlazi iz činjenice da su vrhovi partije i države toliko isprepleteni da je gotovo nemoguće razlikovati birokratski vrh od vrha partijskog kadra. Upravu savremenog socijalističkog društva čini spoj ustanova države i vladajuće partije, odnosno spoj kadrovske i birokratske uprave. Specifičnosti u pojedinim zemljama potiču iz različitog pravnog nasleđa, kulturnoistorijskih pretpostavki, ekonomske razvijenosti, međunarodnog položaja. Da bi to pokazao, Kuljić je shematski prikazao razlike i sličnosti sovjetskog i jugoslovenskog modela uprave. Poređenje je izvedeno na osnovu osamnaest svojstava (metod analize i vizija birokratije, rasprostranjenost, društveno-političko opredeljenje, tip birokratije, izbor birokratske vlasti, način regrutovanja, nezavisnost birokratije, jedna ili više birokratija, pluralizam i šanse uticaja na politiku odozdo, vertikalna i horizontalna podela, područja i snaga uticaja, glavne vrednosti, najčešće osporavane pojave, opšti organizacioni postupak, struktura organizacije i način rada, mogućnost kontrole, osobenost članova birokratije, budućnost birokratije). Budući da je shematska, ta instruktivna analiza, često mora da se služi konstrukcijama, ali uspešno uočava sličnosti i razlike. Razumljivo u osnovnim svojstvima ovi sistemi su više slični nego različiti. I u Sovjetskom Savezu i u Jugoslaviji očita je nadmoć političkih nad stručnim i birokratskim strukturama. Državna birokratija je obavijena partijskom, partijska birokratija prožima državnu, ali je nikada potpuno ne ukida. To Kuljića navodi na zaključak da u socijalizmu nije sasvim ukinuta potreba za poštovanjem zakonitosti, stručnosti i pravne države. Ta protivrečna situacija navodi ga da postavi slede-

će pitanje: da li je u današnjem socijalizmu državna birokratija trajno u pasivnom položaju i nesposobna za svaku vrstu otpora? On misli da odgovor na to pitanje zavisi od stabilnosti poretka i načina održavanja željene ravnoteže. Pritom ne predviđa da će jačati rivalitet državne i partijske birokratije. Sa sigurnošću očekuje da će potrebe za privrednom efikasnošću povećati značaj proračunljivih pravnih normi i tako slabiti partijski prioritet.

Ono što važi za model socijalizma uopšte, važi i za model samoupravljanja u nas. Ali Kuljić uviđa i niz specifičnosti našeg iskustva i niz specifičnih osnova naših sadašnjih kontroverzija. Tu su Kuljićeve opaske i provokativne i indikativne, ali prognoze nisu uvek uverljive. Izgleda da se situacija brže menjala nego što je teorija mogla da je dinamički zahvati. U svakom slučaju Kuljić je na osnovu teorijskih pretpostavki, a manje na osnovu studiranja protivrečne empirije, došao do značajnih uvida u našu stvarnost. Imamo na umu pre svega uvid u osnove razlika i napetosti u našem sistemu, od državnopravnog protivrečnog iskustva stare Jugoslavije, delatnosti KPJ, odnosno SKJ, odvajanje od SSSR-a i kritika staljinizma, razjedinjenosti centralne vlasti, prirode nacionalnih sukoba i konstituisanja devet centara moći, uvođenja samoupravljanja i strukturnog antibirokratizma u ideologiji SKJ, koji je idejna osnova ograničavanja pravne države i jačanja partijske uprave. Sve te teme, a posebno Kuljićeva analiza strukturnog antibirokratizma, zasluživale bi posebnu analizu.

Mogli bismo na kraju reći da Kuljićevo razumevanje odnosa birokratije i komesarske (kadrovske) uprave po tome što je nastojalo da osvetli jednu zapretanu stranu socijalističkih sistema i po tome što ju je bespređrasudno objašnjavalo, ostaje značajno i kao teorijski priilog i kao društveni angažman.

Ratko Nešković

Recenzija

UDK 339.92:061.1 (EEZ) + 339.56 (497.1)

Zbornik (gl. redaktor Lj. S. Adamović)

Jugoslavija i EEZ

Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1988, str. 258.

Zbornik *Jugoslavija i EEZ* nastao je kao rezultat znanstvenog skupa na temu: »Treće proširenje Evropske ekonomske zajednice: pristupanje Španije i Portugalijske i posledice po saradnju Jugoslavije s EEZ«, organiziranog u Institutu za međunarodnu politiku i privredu u Beogradu u ožujku 1986. godine. Osnovna tematika ovoga skupa obrađena je u četiri grupe tema, a u prilogu su dati i kronologija odnosa SFRJ — EEZ 1962 — 1986, kao i spisak učesnika skupa.

Unifikacija zapadnoevropskog tržišta, na koje je orijentirano oko 75 posto jugoslavenskog konvertibilnog izvoza, stalni rast broja priključenih zemalja s različitim statusom, što otvara određena pitanja kako za zemlje članice EEZ, tako i za sve zemlje na evropskom kontinentu koje nisu članice ni EEZ niti SEV, više je nego dovoljno za legitimnost posebnog interesa Jugoslavije za proučavanje svih kretanja u EEZ, i to kako zbog ekonomske tako i zbog političke važnosti koju ove zemlje imaju za položaj Jugoslavije.

»Posledice proširenja EEZ na Jugoslaviju« je zajednički naziv za nekoliko priloga u kojima se na posredan ili neposredan način obrađuje ta problematika sa stanovišta položaja i interesa jugoslavenske privrede. Prilozi u okviru tog tematskog sklopa kreću se od razmatranja »Snaga i slabosti sistema EEZ« (Lj. S. Adamović) i »Posledica proširenja Evropske ekonomske zajednice« (B. Alendar) preko mogućih posljedica ulaska Španjolske i Portugala u EEZ na robnu razmjenu Jugoslavije sa EEZ (Dragana M. Đurić-Bijelić), »Spoljnotrgovinske saradnje Jugoslavije sa EEZ« (G. Kovačević) i ekonomskih odnosa Jugoslavije sa Grčkom kao novom članicom EEZ (E. Stojić-Imamović), do razmatranja finansijsko-bankarske saradnje SFRJ — EEZ

(O. Đurđević) i socijalne politike u EEZ (E. Vajs).

Zajednički je naziv druge tematske grupe »Spoljnotrgovinski položaj i politika EEZ«, sa devet referata: »Jačanje neoprotekcionizma i pogoršanje položaja zemalja — nečlanica EEZ« (Lj. S. Adamović), »Evropski monetarni sistem« (D. Savin), »Spoljnotrgovinska politika EEZ i posljedice po privredu Jugoslavije« (B. Alendar), »Stanje i perspektive robne razmene zemalja EEZ u oblasti primarnih proizvoda« (M. Jevtić), »Energetska politika zemalja EEZ« (M. Jevtić), »Tehnološko jačanje EEZ i politika prema Mediteranu« (M. Vojnović), »Izgledi za evropsku industrijsku strategiju« (J. Stevović-Buha), »Mogućnosti sprovođenja zajedničke strategije razvoja i odgovarajuće politike strukturalnog prilagođavanja zemalja EEZ« (M. Stojčević) i »Spoljne migracije jugoslovenskih radnika i odnosi sa EEZ« (E. Vajs).

U ovom prikazu posebno ukazujemo na rad Lj. S. Adamovića o jačanju neoprotekcionizma i pogoršanju položaja zemalja nečlanica EEZ. Autor ističe da se u toku sedamdesetih i početkom osamdesetih godina u međunarodnoj trgovini javljaju sve oštriji oblici ugrožavanja liberalizma, i to, prvenstveno, u vidu jačanja tzv. neoprotekcionističkih tendencija. Posebno se obrađuju oblici izražavanja neoprotekcionizma, korijeni i perspektive suvremenog protekcionizma s osnovnom porukom o promašenosti kritike suvremenog protekcionizma ukoliko bi se kao ideal postavio cilj pune liberalizacije međunarodne trgovine, jer ni u jednom razdoblju povijesti međunarodna robna razmjena nije postojala u punom smislu riječi kao slobodna trgovina, bez ograničenja bilo koje vrste.

U strategiji ekonomskih odnosa Jugoslavije s inozemstvom, zaključuje autor, posebno treba voditi računa o činjenici da se u narednih desetak godina ne može očekivati slabljenje neoprotekcionističkih tendencija, kako u svijetu uopće, tako ni u Evropskoj ekonomskoj zajednici.

Iz te tematske grupe izdvajamo i rad D. Savina »Evropski monetarni sistem«. Autor ističe važnost formiranja Evropskog monetarnog sistema (EMS) s aspekta osiguranja većeg stupnja stabilnosti valuta zemalja članica, kao i doprinosa integracijskim procesima u Evropskoj ekonomskoj zajednici. Nakon prikaza osnovnih elemenata EMS, autor zaključuje da u slijedećoj dekadi nužno mora

doći do formiranja tri osnovne međunarodne valutne zone: zone dolara, jena i zone evropskog monetarnog sistema odnosno ECU-a (European Currency Unit). Potencijalna dimenzija tih međunarodnih monetarnih promjena nije još izučena i nema nekih egzaktnih pokazatelja njihova mogućeg utjecaja na privredu Jugoslavije, ali je izvjesno da treba oспособiti ekonomsku politiku da reagira na sve eventualne poremećaje koje mogu pokrenuti valutne i financijske promjene na međunarodnom monetarnom tržištu.

Izdajamo i prilog J. Stevović-Buha »Izgleđi za evropsku industrijsku strategiju«. Njegova osnovna teza glasi: bez obzira na potrebnu diferencijaciju od članice do članice Zajednice, industrijska Evropa nazaduje. Pomjeranje težišta kreativnosti i inovacija prema obalama Pacifika, naročito u tzv. sektorima budućnosti (informatika, telekomunikacije), više je nego evidentno. Evropska zajednica gubi svoje mjesto u procesu internacionalizacije trgovine robom visoke tehnike i tehnologije i taj se gubitak može pokazati kao definitivni. Autorica ističe da niti jedan model, primijenjen u SAD i u Japanu, nije mogao biti pogodan za razvoj industrije Evropske zajednice. Mogući evropski model mora integrirati evropsku kulturu, tradiciju, industrijske odnose i socijalnu zaštitu koju je EZ do sada stvorila. Na putu su još mnoge prepreke, a prije svega: opadanje investiranja, odsustvo znanstveno-tehnoloških istraživanja i strukturalnih promjena vezanih za njih, zatim preusmjeravanje politike prema svim oblicima protekcionizma, što je prvi znak opadanja ekonomske moći. Tu je svakako i izostanak industrijske politike odnosno sektorske strategije na evropskom nivou. Autorica na kraju zaključuje da u korištenju suvremene tehnike i tehnologije presudno značenje ima stupanj koordinacije zajedničke industrijske strategije kako bi se iskoristile sve prednosti koje pruža ekonomska dimenzija Evropske zajednice.

Posebno vrijednim smatramo i prilog M. Stojčevića o mogućnostima provođenja zajedničke strategije industrijskog razvoja EEZ. Analizirajući osnovna obilježja industrijskog razvoja i strukturalnih prilagodavanja zemalja članica EEZ autor uočava dva razdoblja. Prvo je poslije 1973. godine, s bitno različitim karakteristikama. Pritome se granica razdoblja podudara s prijelazom poslijeratne ko-

njunktura u produženu recesiju i krizu. U prvom razdoblju industrijsku strukturu zemalja članica EEZ karakterizira razrita konvergencija, zatim tendencija okruživanja industrijske strukture unutar svake zemlje članice pojedinačno, nadalje tu je i brži razvoj usluga u odnosu na industriju i na kraju značajan rast kapitalne intenzivnosti proizvodnje u svim zemljama Zajednice.

U drugom razdoblju, međutim, prisutne su tri važne tendencije: pad kapitalnih investicija u industriji, promjene u položaju pojedinih grupacija unutar sektora industrije, kao i još brži razvoj sektora usluga. Te tendencije imale su za posljedicu značajnu sposobnost privrede zemalja EEZ da odgovore izazovima razvoja u složenim uvjetima svjetske krize. Industrijski sektori koji karakteriziraju industrijsku strukturu zemalja EEZ svrstani su u nekoliko kategorija: industrijski sektori bazirani na klasičnoj tehnologiji, tzv. »zrele industrije«, kao npr. automobilska, klasična strojogradnja itd. te nove propulzivne industrijske grane bazirane na najvišoj tehnologiji. Poslije opširnog prikaza tih sektora, autor analizira teškoće koje se javljaju prilikom formuliranja zajedničke politike industrijskog i tehnološkog razvoja, ističući pritom da se i pored izjašnjavanja za veću primjenu direktivne politike i nadalje primjenjuju mjere koje su okrenute prvenstveno vlastitom utjecaju na okruženje i tržište, a ne na poduzimanje konkretnih zajedničkih akcija i realizaciji zajedničkih programa. Na kraju ovoga priloga raspravlja se o perspektivama tehnološkog razvoja EEZ, kao i o perspektivama industrijske i tehnološke suradnje Jugoslavije i EEZ, te ističe pritom posebno tendencija stalnog jačanja tehnološke intenzivnosti i specijalizacije industrijske proizvodnje EEZ i vjerojatno povećanje tehnološkog jaza između EEZ i Jugoslavije kao i tendencije u odnosima EEZ prema zemljama Mediterana i tzv. novoindustrijaliziranim zemljama.

U okviru treće grupe tema pod nazivom »Politički i institucionalni aspekti proširenja EEZ«, okosnicu čine prilozi: »Mogućnost uključivanja neutralnih i nesvrstanih zemalja u EEZ?« (R. Petković), »Uticađ proširenja EEZ na zemlje u razvoju« (B. Zupan), »Mesto EEZ u institucionalnom sistemu razvijenih zemalja i nerspektive odnosa s Jugoslavijom« (D. Lopandić), »EEZ u procesu internacionalizacije i novog kvaliteta konkurencije« (V. Pilić-Rakić).

U četvrtoj, posljednjoj grupi tema pod nazivom »Meditranska politika EEZ« osnovu čine dva priloga: »Treće proširenje EZ — neke implikacije na intermediteranske odnose i položaj Jugoslavije« (M. Andrić), »Latinsko proširenje Evropske zajednice i Mediteran« (M. Jovanović).

Radovi koji se nalaze u ovom zborniku, premda su rezultat samostalnih istraživanja, u najširem smislu riječi imaju zajednički nazivnik. Riječ je o razumijevanju neizvjesnosti pred kojom se nalaze one evropske zemlje koje zbog različitih razloga nisu uključene u institucionalne okvire postojećih ekonomskih grupacija u Evropi. Toj grupi zemalja pripada, naravno, i Jugoslavija.

Vrijednost Zbornika, a na njoj se i temelji naša preporuka za njegovo čitanje, vidimo u razumijevanju važnosti stvaranja efikasnijeg privrednog sistema i promjene privredne strukture ne samo zbog unutarnjih razloga već i zbog razloga vanjske prirode, dakle razloga koji trebaju Jugoslaviju približiti Evropi ili je zadugo ostaviti na nekom od sporednih kolosijeka. Upravo je to i najznačajnija poruka ove knjige.

Luka Brkić

Recenzija

UDK 316.344 + 316:32 + 331.107.8 +
+ 331:061

Veljko Rus, Frane Adam:

Moć i nemoć samoupravljanja

Globus, Zagreb, 1989.

Knjiga Veljka Rusa i Frane Adama predstavlja javnosti rezultate »trogodišnjeg istraživanja procesa moći u radnim organizacijama« (str. 7). Autori su uspješno nekonvencionalnim metodama opisati načine na koje pojedinci i grupe stječu, koriste i nastoje očuvati moć.

Knjiga sadrži: predgovore autora hrvatskom i originalnom, slovenskom, izdanju; dva dijela; dodatak prvom i zajednički dodatak autora pri kraju knjige; popis literature i izvora za oba, posebno za prvi posebno za drugi dio; kazalo pojmova.

U prvom se dijelu knjige, koji je napisao Veljko Rus, analizira samoupravljanje »kao politički proces udruživanja pojedinaca u skupine i koalicije« (str. 9). Uvod je autoru poslužio da na osnovi protrađene literature izloži svoje razumijevanje moći. Smatra da kategoriju društvene moći ne možemo razmatrati samo s politologijskog i ekonomskog motrišta, već da u analizi treba dospjeti i do njenih kulturnoantropologijskih značajki. Moć se, dakle, poima kao nešto što pripada pojedincu u njegovoj svakodnevnici.

Interpretirajući, ukrajno, Nietzscheovu kategoriju »volje za moć« i Marxovo razlikovanje između primitivnog i razvijenog komunizma, autor je zaključio da su se obojica opredijelili »za vraćanje otuđene društvene moći djelujućem pojedincu« (str. 17—18). U osnovnim je crtama prikazana i Foucaultova teorija nastajanja moći na razini pojedinca.

Autor smatra da moderni sistemi moći, čije osnovne značajke navodi, počivaju prvenstveno na znanju. Moć, naime, u modernim sistemima odlučivanja »nije kažnjavajuća nego je usmjeravajuća (...) Glavni integrativni činitelji nisu više država, policija i vojska, nego tvornica, škola i bolnica« (str. 21).

Uvod završava tvrdnjom da ideologijski i organizacijski monizam prijeći modernizaciju sistema političke moći u Jugoslaviji.

U drugom je poglavlju, pod naslovom »Teorijski okvir i metodološka ishodišta istraživanja«, kombinirajući različite moguće odnose između količine pozitivne moći (indukcije) i negativne moći (rezistencije) radništva u radnoj organizaciji, autor prikazao svoju klasifikaciju tipova industrijske demokracije. Kao tipove industrijske demokracije autor navodi: a) »korporativistički sistem«, b) »nedemokratski populistički sistem«, c) »sindikalni sistem« i d) »potpunu marginalizaciju radništva«. Pitanje je koliko je izložena tipologija odgovarajuća za analizu industrijske demokracije. Naime, očigledno je da »nedemokratske populističke sisteme« i »potpunu marginalizaciju radništva« ne možemo podvesti pod pojam industrijske demokracije.

Autor je, služeći se postojećim relevantnim teorijama moći i polazeći od pretpostavke da odnos moći postoji ukoliko postoji rezistencija, za sve razine socijalne aktivnosti — od individualne do globalne — dao odgovarajuću teoriju i tip moći, s obzirom na izvore i društvene nosioce moći. Klasifikacija pojava

oblika moći prikazana je u obliku tabele, dok su svi tipovi moći, s obzirom na povezanost izvora i odnosa moći podrobnije teorijski obrađeni.

Moć je definirana kao »proces u kojem kontrola nad izvorima prelazi u aktiviranje tih izvora i u oblikovanje odnosa (ne)moći« (str. 38). Pošto se, smatra Veljko Rus, radi o procesu, radi se ujedno o »sekvencijskom odnosu izvora moći, njihovog aktiviranja i oblikovanja određenih odnosa (ne)moći« (str. 38).

Autor drži da je Butler-Hicksonova sekvencijska klasifikacija pojava oblika moći uspjela izbjeći mane suvremenih i tradicionalnih teorija moći. Spomenuta klasifikacija predočena je u obliku tabele i oštroumno kritički razmotrena.

Na kraju se poglavlja nalazi autorova temporalna shema moći, koju čine slijedeće sekvence: izvori moći, mogućnosti indukcije moći, oblici rezistencije, načini prevladavanja rezistencije i učinci upotrebe moći (str. 42).

U trećem je poglavlju (»Proces odlučivanja i koalicije moći«) prikazano vrlo interesantno istraživanje Instituta za sociologiju. Rezultati istraživanja teorijski su obrađeni i interpretirani — s obzirom na procese formiranja koalicija, kontrolu izvora moći, način aktiviranja izvora moći i oblike otpora — u četvrtom poglavlju, pod naslovom »Teorijska interpretacija događaja u istraživačkoj radnoj organizaciji«.

U petom je poglavlju, naslovljenom »Svakodnevna politika u radnim organizacijama«, Veljko Rus izložio svoje razumijevanje radne organizacije. Prihvatio je teoriju Baracha i Lawlera, koji radnu organizaciju definiraju kao politički sistem, a politiku kao »niz taktičnih susretanja (...) koja se događaju prilikom uključivanja zaposlenih u interesne grupe, prilikom uključivanja interesnih grupa u koalicije i pri upotrebi različitih pregovaračkih tehnika« (str. 76). Koalicije su pojmene kao sredstvo za udruživanje moći interesnih grupa radi boljeg položaja u pregovaranjima. Navedene su i okolnosti koje utječu na njihovo formiranje.

Zaključno su prikazane metodologijske implikacije razumijevanja radne organizacije kao političkog sistema.

»Formiranje grupa i koalicija u radnoj organizaciji« i »Slijed nedobitničkih koalicija u radnoj organizaciji Katona« naslovi su završnih poglavlja prvog dijela knjige. U njima je opisano formiranje

koalicija i njihovo (ne)pregovaranje u dvije industrijske radne organizacije. Pokazalo se da ideologija, koja samoupravljanje poima kao beskonfliktni proces, prijeći formiranje profesionalnih ili funkcionalnih koalicija s jasno oblikovanim interesima. Istraživanje je pokazalo da su se radnici spontano »udruživali u grupe istovremeno se pokušavajući svjesno ditancirati od grupaštva. Zbog toga su grupne akcije bile neizrazite, povremene i bez jasno artikuliranih interesa« (str. 100). Autor napominje da u našem institucionalnom sistemu samoupravljanja nema dovoljnog funkcionalnog razlikovanja između rukovođenja i samoupravljanja. To nerazlikovanje dovodi, pak, suprotstavljene koalicije u pat poziciju, u nemogućnost da se konflikt kompromisno riješi. Naime, jedna od sukobljenih strana ima stvarnu, a druga legitimnu moć.

Uz prvi je dio knjige autor napisao noticajan, istraživačima ove problematike, svakako koristan dodatak. Na osnovi relevantne literature prikazane su sekvencijske klasifikacije fenotipova moći na individualnoj, grupnoj i organizacijskoj razini.

U drugom se dijelu knjige, koji je napisao Frane Adam, razmatra samoupravljanje kao proces koji nagoneći aktere na kompromis između institucionalnih normi i zbilje rezultira »samoupravnim ritualom«.

Kao uvod u ovaj dio knjige služi poglavlje, naslovljeno »Metodologija: primjenivost kvalitativnih istraživačkih postupaka«, u kojem je autor ukrajno prikazao vrline i mane upotrijebljenih metoda i instrumenata istraživanja.

U drugom su poglavlju, pod naslovom »Odnosi moći i podzemni život u radnoj organizaciji«, opisane autorove impresije stečene u preliminarnom istraživanju odnosa moći u proizvodnoj radnoj organizaciji. Prema riječima samog autora ni predmet ni instrumentarij istraživanja nisu bili do kraja izrađeni. Iznesena su zapažanja, ipak, vrlo interesantna i politična za dalje promišljanje ove problematike.

Frane Adam je na početku trećeg poglavlja (»Interpretativna praksa u dvjema radnim organizacijama«) precizno odredio hipotezu i teoriju od kojih je polazio u daljnjem istraživanju. Prihvaćena je teza koja inzistira na vezi između načina na koji članovi organizacije interpretiraju situaciju i svoj položaj u orga-

nizaciji, njihovih obrazaca ponašanja i sistema institucionalnih uloga u organizaciji.

Sljedeći tu tezu autor je prikazao i analizirao način na koji su ispitanici opisivali situaciju u radnim organizacijama »Sivić« i »Katona« Pomoću Deanove tipologije dat je opis ispitanika i njihovih strategija osmišljavanja socijalnih situacija.

Kao glavni se problem navodi nepostojanje mehanizama za pregovaranje koji bi suprotstavljenim koalicijama omogućili postizanje kompromisa. Autor polazi od suviše optimističkog stava da bi koalicije, ukoliko bi postojali institucionalizirani mehanizmi za pregovaranje, uspijele postići kompromis. Takav stav proizlazi iz razumijevanja ljudskog djelovanja kao uvijek racionalnog. Zanemaruju se, dakle, iracionalni elementi koji mogu pretežati sprečavajući kompromis.

Izuzetno je interesantno četvrto poglavlje, pod naslovom »Moć u (samoupravnoj) radnoj organizaciji«, u kojem autor analizira rezultate i metodologijska polazišta jugoslavenskih empirijskih istraživanja raspodjele moći i utjecaja u našim radnim organizacijama provedenih u prethodnih 20 godina.

Zaključeno je da rezultati tih istraživanja »nedvojbeno ukazuju na oligarhijski obrazac distribucije moći« (str. 187), dok je broj istraživanja koja su »pokazala« da postoji demokratska raspodjela moći neznatan. Rezultate i metodologijski aparat tih istraživanja autor analizira, i argumentirano, odličnim komentarom njihovih metodologijskih pogrešaka, opovrgava.

Kritički je razmotrena najviše rablje na metoda u istraživanjima raspodjele moći — grafikom utjecaja A. S. Tannenbauma. Autor je propitao teorijske osnove ove metode, pri čemu je uspio ukazati na sve njene mane. Nedostaci dosadašnjih jugoslavenskih istraživanja raspodjele moći, također su navedeni, i ukratko prokomentirani. Dosadašnja su istraživanja, naime, izučavala radnu organizaciju »kao zatvoreni sistem sistema društvene razmjene i moći« (str. 204), i nisu razmatrala politku neodlučivanja i negativnu moć. Peto poglavlje, pod naslovom »Moć, kontra moć, nemoć i pasivna rezistencija«, sadrži kratki ekskurs o teorijama moći i teorijsku analizu negativne moći, te načina njenog ispoljavanja. Osobito je pažnju autor poklonio, u nas malo istraživanom, problemu pasivne rezistencije.

Poticajna su autorova zapažanja o prijedlozima za poboljšanje jugoslavenskog sistema samoupravljanja. On smatra da »za naše prilike može biti opasno oponašati različite samoupravne 'inovacije' koje su nastale na Zapadu. Pri tome mislim (F. Adam, o.p.) na uvođenje autonomnih radnih grupa, raznih masovnih kružoka za kontrolu kvalitete itd. Time se, naime, uspostavlja transparentnost u bazi, a gore još uvijek persistira elita moći, koja sada ima u rukama još jače poluge za 'čvrstu ruku'. Uvođenje autonomnih radnih grupa inače ocjenjujem pozitivno, ali samo ukoliko se zbiva u okviru kontra moći 'baze' (na zapadu u okviru kontra moći sindikata)« (str. 220). Frane Adam je zaključio da bi institucionalizacija industrijskog konflikta »sigurno utjecala na simetričniju raspodjelu moći. Legalizacija moći menagementa povećala bi doduše njegove kompetencije i utjecaj, ali bi i smanjila njegovu diskreciju i neformalnu moć odlučivanja. Putem više autonomnog sindikata kao predstavnika i artikulatora radničkih interesa postiglo bi se da management bude zahvaćen u sistem odgovornosti i sankcija, to jest, da postane objektom provjere kao i drugi zaposleni« (str. 220—221).

U šestom, sedmom i osmom poglavlju (»Odnos između formalne i neformalne organizacije«, »Pitanje anomalije«, »Obrednost (ritualnost) samoupravljanja«) autor je ukazao, koristeći se interpretativnom paradigmom i rezultatima istraživanja jugoslavenskih sociologa, na uzroke i posljedice; prodiranje neformalne organizacije u formalnu; pojavu anomalije; i ritualnost samoupravljanja. Značajno i interesantno je autorovo propitivanje samog modela jugoslavenskog samoupravljanja, kojim je uspio dokazati da problem nije u »nesavršenom« realitetu. Riječ je, naime, o tome da sam model polazi od pogrešnih pretpostavki.

Autor je uvjerljivo pokazao da jugoslavenski model samoupravljanja — koji je protuslovan u teorijskoj zamisli; koji nastoji prisiliti realitet da se ponaša u skladu s historijskim idealima; koji je uveden odozgo — i ne može drugo doli da se pretvori u ritual (str. 249—250).

»Samoupravna radna organizacija kao kvazi (para) institucija« je naslov posljednjeg poglavlja knjige, koje služi kao zaključak. U ovom su poglavlju rezimirane okolnosti koje uzrokuju nastanak »samoupravne kvaziinstitucije«. Kao takve, navedene su i ukratko prokomentirane:

struktura moći u radnoj organizaciji, prodiranje neformalne u formalnu organizaciju, pojava anomalije i izostanak javnog tematiziranja situacije u organizaciji.

Oba dijela knjige odlikuje pristup izučavanju radne organizacije sa stanovišta teorije moći. Upotrebom ovog stajališta autori su uspjeli izbjeći mane klasičnog i »human relations« pristupa. Teorija(e) moći razlikuje institucionaliziranu hijerarhiju od stvarne raspodjele moći. Stoga su autori istražili ne samo formalnu već i neformalnu strukturu moći u radnim organizacijama.

Takav postupak im je omogućio da izbjegniju ideologijski shvaćanje koje drži da je strukturu moći moguće mijenjati promjenom formalnih odnosa moći: tako da se pojedine ovlasti oduzmu rukovodstvu i dodijele radnicima. Zabluda ovog shvaćanja temelje se na slijedećim pretpostavkama: 1) da je količina moći u organizaciji fiksna, 2) da je odnos moći u organizaciji unilateralan a ne recipročan, 3) da je formalna vlast jednaka stvarnoj sposobnosti da se aktivira moć.¹ Autori su uspješno pokazali neutemeljenost ovih pretpostavki.

Zahvaljujući svome pristupu, Veljko Rus i Franc Adam su vrlo dobro prikazali raspodjelu moći u radnim organizacijama. Pritome su koristili nove metodске postupke koji će svakako pobuditi pažnju stručne javnosti. No, na ključno pitanje: zašto u jugoslavenskim radnim organizacijama postoji oligarhijska struktura moći, nisu odgovorili. Oni, naime, ne propituju moć u političkoj »sferi«. Time su si odrekli mogućnost poimanja uzroka oligarhijske strukture moći u jugoslavenskim radnim organizacijama.

Rješenja koja autori u skladu s dominirajućom linijom u našoj sociologiji predlažu, smjeraju na promjenu regulacije odnosa spomenutih podstruktura. Pritome polaze od naoko samorazumljive teze da je hijerarhijska podstruktura racionalna. Naravno, oni vide da politika »guši« ekonomiju, ali usprkos tome drže da joj je, ipak, uspjelo sačuvati određenu racionalnost i poduzetnost. Stoga predlažu da se hijerarhijska i predstavnička podstruktura ispostave kao međusobno nezavisne i samostalne sa strogo određenim ovlastima. Kao pretpostavke za novu regulaciju odnosa dvi-

je komponente jugoslavenske radne organizacije autori predlažu: legalizaciju različitih interesa, institucionalizaciju konflikata, jačanje kontra moći autonomnim sindikatom, te profesionalizaciju i legalizaciju moći rukovodstva.

Već i početno razmatranje okružja u kojem naše radne organizacije djeluju, dovodi u pitanje pretpostavku o legalizaciji moći rukovodstva radne organizacije. Naime, kontekst u kojem su jugoslavenske radne organizacije prinudene djelovati odlikuje dominacija političke sfere i njoj svojstvenog monopola političkih moćnika. Zbog ove dominacije — koja je ideologijski zasnovana — tržiste u našem sistemu ne postoji. Dakle, ni racionalna hijerarhijska podstruktura u radnim organizacijama jer nema pretpostavke racionalnosti. Hijerarhijska podstruktura predstavlja, stoga, samo osnovu šire hijerarhije pa joj je zadatak da sabire i povećava moć političke »sfere« odnosno moć vrhova Partije. Smatramo da bi legalizacija moći rukovodstva radne organizacije u sadašnjem kontekstu mogla rezultirati okamenjivanjem sistema real-socijalizma.

Potreba promjene načina regulacije odnosa između hijerarhijske i predstavničke podstrukture nije sporna. No, efikasnost ove strategije ovisi o mogućnosti da se uspostavi sloboda društva ili, bolje rečeno, društvo samo. Društvo i društvenost proizvode se na tržištu.

Smatramo da bi strategije promjene strukture radne organizacije ovo morale imati na umu i zaključivati vrlo oprezno.

Osvrćući se na poslijetku na knjigu u cjelini, valja reći da Veljko Rus i Franc Adam ne samo da pružaju znanstveno utemeljenu kritiku jugoslavenskog modela samoupravljanja, već i predlažu — s više ili manje uspjeha — nova rješenja za pojedina pitanja. Stoga knjigu preporučamo čitaocu koji se želi pobliže upoznati sa specifičnim problemima projekta samoupravljanja u našoj zemlji.

Tihomir Cipek

¹ Vidi Josip Županov, *Samoupravljanje i društvena moć*, Globus, Zagreb 1986.

Recenzija
UDK 002.2+316.77

Od knjige do čitaoca

Marksistički centar, Beograd, 1988.

Knjiga je kolektivno djelo deset istraživača, zapravo izvještaj o provedenom istraživanju o sudbini knjige u nas.

U prvom dijelu izvještaja »Kultura — još uvek metafora za kulturu« V. Milinčević uopćeno analizira istraživanu temu i konstatira jedan suvremeni paradoks u nas: naime, da istraživači i učenjaci troše oko 80% vremena na traženju potrebnih informacija, a u razvijenim zemljama, gdje je informatička služba razvijena, obrnuto: istraživači troše oko 80% ukupnog vremena na stvaranje, a samo oko 20% na traženje informacija. Taj paradoks je naveo autora da zaključiti kako u nas treba razvijati novi odnos prema informacijama, prema knjizi i, s tim u vezi, novu kulturu recepcije i kompletne obrade svih vrsta informacija.

M. Dragičević-Sešić, u skladu s temom, u svome prilogu »Od knjige do čitaoca« analizira opće ciljeve ovoga istraživanja (a to su utvrđivanja međudnosa između književne produkcije i recepcije te kulturne animacije, saznavanje čitalačkih interesa publike, te stvaranje programa dodatnih komunikativnih djelatnosti da bi se podigla čitalačka kultura građana). U drugom svom radu »Kultura — javnost i čitalačka publika« ista autorica saopćava da u Beogradu najviše čitaju učenici i studenti (23,2%), ako se izuzmu oni slojevi zaposleni u društvenim djelatnostima koji čitaju 26,7% i čiji je odnos prema knjizi profesionalan, zatim zaposleni u privredi (22,5%) te penzioneri (13,34%). Nezaposleni i radnici najmanje čitaju. Interesantno je da malo čitaju i penzioneri, iako se vjerovalo da taj sloj zbog velikog fonda slobodnog vremena više čita. Oko 45% ispitanika je izjavilo da čitaju zbog ličnih sklonosti i ambicija, dok su svi ostali razlozi daleko ispod toga. Kada se analiziraju rezultati s obzirom na književne žanrove i vrste, vidimo da 61,5% čitalaca čita prozu indikativno je da poezija kotira u ovome istraživanju samo s participacijom od 21,5%. Interesantno je da je slab interes čitalaca za znanstvene knjige (samo 15,5%) a još manji za znan-

stvenu fantastiku (5,7%). Takva distribucija čitača može se objasniti njihovom nedovoljnom obrazovanošću, jer se u svijetu danas sve više čitaju znanstvena, a posebno znanstveno-popularna djela. Da je tome tako, vidi se i po participaciji čitalaca u samoj prozi. Naime, najviše njih (38%) čita povijesne romane, a zatim memoarsku literaturu (36%), dok su ostali žanrovi slabo zastupljeni. Autorica naglašava da komparacija rezultata ovoga istraživanja s onima koje je dalo istraživanje provedeno u Beogradu 1972. ipak pokazuje pozitivne pomake, jer je tada 44,32% ispitanika izjavilo da čita prozu (romane, pripovijetke), što je znak da se bolje profiliraju čitalački interesi samo nakon jedne decenije. Da li je do toga došlo pod utjecajem edukacije, animacije ili pak samorazvojem čitalaca? Što se pak tiče bestselera, na prvom mjestu su djela D. Čosića, zatim slijede ona V. Draškovića, Kundera, Selenića, Hessea, Mek Kaloua, Pavića, Selimovića, Andrića itd. Začuduje opadanje interesa za I. Andrića. Možda se to može objasniti sociološki, jer Andrićevе teme, likovi i interesi više nisu toliko suvremeni kao kod pisaca koji vode na rang-listi. Kada je riječ o čitanju dnevnog tiska i periodike, pad je očevidan. Čemu to pripisati? Možda smanjivanju materijalnih mogućnosti čitalaca, a možda i nedovoljnoj kvaliteti te vrste tiska, koja nije dovoljno analitička, posebno danas kada podržava i služi raspaljivanju strasti umjesto da potiče racionalni diskurs. Ispitujući motivaciju čitača pomoću šest parametara (profesija, korist, društvena komunikacija, osobni interes i okolica), autorica zaključuje da je interes za knjigu vrlo različit, iako su na prvom mjestu želja za osobnim saznanjem, estetski doživljaj, razonoda, korisnost itd. Ti nalazi provedenog istraživanja pokazuju da treba više raditi, više animacijski djelovati kako bi se interes za knjigu, informacije i kulturu podigao na željenu i nužno potrebnu razinu.

U drugom dijelu knjige objavljeni su pojedinačni izvještaji istraživača. M. Dragičević-Sešić u prilogu »Književna informacija i komunikacija« analizira problem udjela medija u posredovanju i recepciji književnih djela. S tim u vezi je konstatirano da se kulturna komunikacija odvija 50,9% putem televizije, a putem čitanja knjiga samo 9,9%. Iz toga proizilazi niz zadataka za kulturnu politiku, kao i za programiranje potrebnih aktivnosti.

R. Drezgic je u radu »Animaciona funkcija biblioteke« analizirala mogućnosti aktivnijeg postavljanja biblioteke kao značajnog faktora koji može okupiti veći broj čitalaca.

M. Citić je istraživala utjecaj književnih nagrada na povećavanju broja čitalaca i ustvrdila da između nagrada i povećanja broja čitalaca postoji pozitivna korelacija, jer su književne nagrade najdoslojnija propaganda lijepe knjige.

Nebojša Komanović je istraživao funkciju dnevnih listova u propagiranju knjige. D. Kaličanin je u radu »Knjiga u radio-programu« istražio odnos radijskog medija prema knjizi i također konstatirao da prikazi, kritike, intervjui autora pozitivno i motivacijski djeluju na čitalačku publiku. M. Korać je taj isti aspekt odnosa knjige i medija istraživala u odnosu prema televiziji i također našla pozitivnu korelaciju. S. Canić je s tim u vezi istraživao odnos televizijskog jezika i pisane riječi. Iako su ta dva izraza različita, ona se, kako je pokazalo istraživanje, ne potiru nego djeluju komplementarno, što znači da između svih suvremenih medija izražavanja mora postojati veća sukladnost.

Na osnovi svih nalaza M. Dragićević-Sešić je u zaključnom razmatranju ovoga izvještaja ustvrdila da je nužno mijenjati dosadašnju politiku prema knjizi i angažirati sve društvene faktore u njenoj promociji. U sadašnjem trenutku najvažnije je, zaključila je ona, razviti animacijsku djelatnost u promociji, propagiranju, tumačenju, prikazivanju knjige u drugim medijima, ako želimo podići na višu razinu čitalačku kulturu naroda.

Na kraju ove knjige u prilogima su prezentirani svi instrumenti istraživanja i kvantitativni podaci, kako bi istraživanje mogla verificirati i šira javnost.

Ovaj projekt je metodološki dobro postavljen i realiziran. Dobiveni podaci su iznimno značajni, jer predstavljaju znanstveni temelj na kojemu se može graditi kulturna politika koja bi bila drugačija od dosadašnje koja je bila izvedena »odoka« i prema subjektivnim procjenama pojedinaca. Istraživanje daje i odgovor o sudbini knjige danas. Naime, kao što je poznato, nije mali broj onih koji smatraju da je knjiga zastarijela i da nema šanse u odnosu na nove ekspressive izraze kao što su radio, televizija, film, a u najnovije vrijeme i kompjutor s pojavom tzv. »elektronske knjige« kao skupa pokretnog teksta koji se javlja po želji korisnika i koji je mnogo jeftiniji

od sadašnje tiskane knjige. Međutim, svaki medij ima svoje komparativne prednosti i nedostatke. Prednost je knjige u njenoj trajnosti, individualnom posjedovanju i mogućnosti ponovnog čitanja. I sve dok knjiga bude imala te prednosti, ona će imati i svoju budućnost, naravno, kao komplementarna informacijska dopuna ostalim medijima.

Pouke ovoga istraživanja su i u tome da biblioteke treba drukčije arhitektonski graditi, da u njih treba implementirati i elektronsku knjigu, da ih treba osloboditi njihova sadašnjeg magazinskog položaja i sve više ih pretvarati u klubove čitalaca, mjesta okupljanja ljudi radi zajedničke izmjene misli i druženja prema zajedničkim estetskim, znanstvenim ili informativnim interesima.

Vrijednost je ovoga istraživanja u tome što nam je pružilo objektivnu sliku o stanju i problemima knjige i njenih čitalaca danas. Zbog toga će ova knjiga dobro doći svima: i čitaocima i onima koji kreiraju kulturnu politiku.

Mario Plenković

Recenzija
UDK 330.1

Adolf Dragićević:

Kritika političke ekonomije

Drugo prerađeno i dopunjeno izdanje
R.O. Zagreb, Samobor 1988.

S obzirom na aktualnu krizu suvremenog socijalizma naslov knjige prof. dr. Adolfa Dragićevića *Kritika političke ekonomije* više je nego odraz toga stanja. Već u predgovoru ovom izdanju on konstatira: »Iskustvo naših istočnih susjeda uvjerljivo pokazuju da kriza nastupa bilo ili ne bilo ousurizacije je nacionalnih ekonomija. Izlaz je svugdje u debirokratizaciji materijalnog života. To bi i političkoj ekonomiji socijalizma podarilo krila i usmjerilo je prema pravim problemima njenog proučavanja, a oni su vezani uz prijelazni način proizvodnje i njegove promjene izgrađivanjem modernije materijalne osnove. Kad se tim analizama prepusti tada će politička ekono-

mija socijalizma postati teorija oslobođenja rada razvojem i mijenjanjem načina prijelazne proizvodnje pod izravnim utjecajem aktualne znanstveno-tehničke revolucije» (str. 12).

U obimnoj knjizi od preko 700 stranica autor misli navedene u uvodu razrađuje u osam dijelova koji su podijeljeni u odgovorajuća poglavlja.

U prvom dijelu pod naslovom »Znanstveno nasljeđe« obrađuje klasičnu i vulgarnu tradiciju političke ekonomije, zatim govori o marksističkoj političkoj ekonomiji i specifičnosti predmeta političke ekonomije, te o metodi istraživanja izlaganja političke ekonomije.

Već u ovom dijelu autor se ne zadovoljava suhoparnim prepričavanjem povijesti političke ekonomije ili isticanjem metodoloških postulata, već problematizira građu i na taj način čini je zanimljivijom.

»Korijeni spoticanja« naslov je drugog dijela, u kojem se posebno ukazuje da ti spoticaji nastaju kao posljedica pomanjkanja marksističkog pristupa te ekspanzije akademskog dogmatizma unutar političke ekonomije. Razrješavanje tog problema autor vidi u razgraničenju predmeta političke ekonomije od ekonomike i ekonomske politike jer upozorava, »neuvažavanje granica koje dijele političku ekonomiju, ekonomiku i ekonomsku politiku izaziva mnoge nesporazume i promašaje« (str. 147). Nepoznavanje tih granica dovodilo je političku ekonomiju da »... decenijama tapka u mjestu služeći vjerno tekućoj politici mijenjajući olako ideje i stavove...« (str. 160), umjesto da bude »... izrazito ideološka i klasna znanstvena disciplina ... teorija naizmjenične i beskraje društvene evolucije i revolucije« (str. 182).

Tražeci od političke ekonomije dinamizam, Dragičević treći dio knjige pod naslovom »Krivo usmjeravanje« započinje kritikom »... lijevo orijentiranog dogmatizma i desno orijentiranog utopizma...« (str. 187) jer se oslanjaju na prošla vremena, ne videći da »proizvodne snage klasične mehanizacije uzmiču pred nartajem znanstveno-tehničke revolucije...« (str. 188). Osim toga problem je tih nastojanja i u tome što u svojem gledanju svijeta zanemaruju kariku bitnu za razumijevanje njegovih ukupnih kretanja, a to je dostignuti stupanj razvitka proizvodnih snaga, pa shodno tome voluntaristički određuju što jest a što ni-

je primjereno, u ovom slučaju, socijalizmu. U tom pravcu pisac ističe za primjer teoriju eksploatacije koja se tumači po volji, pa se u jednom sistemu smatra postojanom bez obzira na evidentne promjene u njemu, a u drugom proglašavaju da je nema iako je zamjetljiva golim okom. Za razliku od takvog pristupa, Dragičević ukazuje na povijesnu činjenicu da »eksploatacija čovjeka čovjekom nije nastala odjednom niti će odjednom prestati« (str. 228). Taj proces opterećuje i suvremeni svijet pa je on kao prijelazno razdoblje istovremeno i eksploatorski i neeksploatorski.

I u ovom dijelu autor ostaje vjeran svojoj podjeli rada na stvarno proizvodan i formalno proizvodan rad. Tu podjelu rada, upozorava Dragičević, nije moguće vršiti na temelju materijalnog sadržaja i konkretnog predmetnog ili nepredmetnog učinka, već na temelju činjenice da li taj rad donosi ili ne donosi dobit (str. 289). Inače, razlikovanje proizvodnog od neproizvodnog rada drži bitnim pitanjem političke ekonomije. On kritički analizira različita stajališta koja i ovu podjelu rada temelje na svojim eklektičističkim principima pa zaključuju da ta podjela u socijalizmu nije aktualna. Nasuprot tome i Dragičević vjeruje da će nestati te podjele »ali ne zato što će svaki rad postati neposredno društven ili što će biti združen ... već zato što će se iz korijena izmijeniti sam pojam i sadržaj društvenog bogatstva i s tim u vezi, smisao čovjekova stvaralačkog djelovanja« (str. 305).

Osim problematike proizvodnog i neproizvodnog rada u četvrtom dijelu pod naslovom »Proizvoljno zaključivanje« autor obrađuje Marxovu teoriju razotudjenja, koja je, po njemu, zapostavljena u dominirajućoj teoriji katedarskog revizionizma, a manifestira se kao: »marksistička kritika marksizma«, »marksističko pobijanje marksizma« ili kao »marksističko ignoriranje marksizma« (str. 306).

Ovo odstupanje od originalnih i temeljnih marksističkih stavova autor drži opasnim po samu budućnost marksizma, pa upozorava: »Ne pokrene li se uskoro temeljit zaokret u marksističkom promišljanju suvremene zbilje ... prerast će kriza marksista u krah i kraj marksizma kao vitalnog znanstvenog pothvata i najboljeg tumača događaja svog vremena« (str. 331).

Ovaj dio autor završava isticanjem aktualnosti dijalektičke metode i kritikom

staljinističkog marksizma, kojega smatra krivim što ne vidi da cilj u Marxovoj viziji nije moguće svesti na postojeće »masovno društvo«, već na »društvo koje će se osloboditi tek kad slobodu stekne svaki pojedinac, a to pretpostavlja proizvodne snage koje će razviti svijest slobodne individualnosti i koje će se moći koristiti i unapređivati samo s ljudima koji univerzalno djeluju i stvarno primjenjuju sva svoja osjetila« (str. 373).

»Zaobilazanje problema« peti je dio Kritike političke ekonomije. U njemu se obrađuje materijalna baza birokratizma i izuzetno se slikovito vidi da je vladajući model socijalizma odstupio od Marxovog i Lenjinovog modela raspodjele i tako ojačao položaj upravljačkog činovničkog sloja a zapostavio položaj stručnjaka i radnika (usporedi str. 390).

U kvadraturi samoupravnog kruga autor analizira tu novinu u socijalističkoj teoriji i praksi. Ističe da je samoupravni model opterećen idealizmom, što dokazuje time da kategorije toga modela nisu rezultat životne realnosti već mašte u glavama ljudi. Međutim, čini se posebno važnim upozorenje autora da u tom modelu, koji naglašava ulogu radnika u odlučivanju, do toga nije ni moglo doći jer je iz procesa odlučivanja izuzeta, danas dominantna faza, a to je faza pripremanja odluka. Tu fazu odlučivanja, upozorava autor, vrše razna formalna i neformalna tijela — komisije, odbori, koordinacije itd., a to znači vladajući birokratsko-činovnički sloj koji monopolizacijom ove faze osigurava silnu moć pojedincima i grupama i upravo preko toga mehanizma drži svu vlast u rukama (usporedi str. 420).

U petom dijelu Kritike... autor obrađuje još dva važna područja: zakon tehnološkog determinizma i reforma ili revolucija. Oba su i za teoriju i za praksu interesantna, ali i sporna. Kod rasprave o tim temama, i ovdje posebno treba imati u vidu činjenicu da se pod istim terminima vrlo često kriju različiti sadržaji.

Razumijevanje povijesnih kretanja pisac vidi prije svega kroz razvoj tehnoloških procesa. Za njega se minuli i aktualni razvitak proizvodnih snaga može svesti na četiri tehnološke revolucije: industrijsku, mehanizacijsku, informatičku i znanstvenu. Prva je bila temelj građanskom društvu, a druga i treća nastanku, razvoju i razgradnji socijalizma, dok će četvrta biti osnova komunističkom društvu (usporedi str. 443—461).

Držeći da se prošlost, sadašnjost i budućnost jedino tako mogu razumjeti, on upozorava: »Političkim se determinizmom povijest čovječanstva ne da objasniti. U samim temeljima te povijesti uvijek je prisutan tehnološki determinizam. Promjene nastaju tek uvođenjem i širenjem modernih proizvodnih snaga koje stvaranjem nove materijalne osnove izazivaju i pokreću društvene snage koje ekonomskom revolucijom mijenjaju način proizvodnje i zatim socijalnom revolucijom mijenjaju odnose između ljudi« (str. 442).

U navedenom shvaćanju ekonomskog, zapravo se i ogleda Dragičevićev zakon tehnološkog determinizma; dakle ne u prostoj vladavini i automatizmu tehnologije, već u tehnološko-ekonomskom kao bitnoj pretpostavci za nove odnose.

I u tretiranju problematike revolucije ili evolucije Dragičević dominantnu pozornost stavlja na razvitak proizvodnih snaga i tako odbacuje staljinističku koncepciju revolucije koja »svodi društveno revolucioniranje na radikalno mijenjanje odnosa između ljudi...« (str. 462) bez sagledavanja potrebne ekonomske osnove za te promjene. Budući da je ta osnova *conditio sine qua non* za nove odnose, autor Kritike političke ekonomije upozorava na revolucionarnost i epohalnost onih znanstveno-tehnoloških novina koje mijenjaju staru osnovicu proizvodnje i uvode novu koja čovjeku olakšava teret svakojakog rada vodeći ga tako njegovom oslobođenju.

»Klasični marksistički pristup društvenoj zbilji odavno nije prisutan u marksističkoj teoriji« (str. 485). Navedenom konstatacijom Dragičević započinje šesti dio ove knjige koji je naslovljen »Utemeljenje svjetonazora«.

Tvrdeći da nije u krizi marksizam već marksisti, autor naglašava da se marksizam u naše doba ostvaruje i da je pred njim povijesni zadatak, a da bi se izašlo iz sadašnje idejne, znanstvene i političke krize marksisti se moraju temeljito promijeniti i preorijentirati. Ta promjena mora ići u pravcu shvaćanja: »... najvažnije postavke klasičnog marksizma: revolucioniranje materijalnog i cjelokupnog društvenog života ima za osnovicu i posljedicu radikalnu promjenu načina proizvodnje, tj. bitno promijenjen odnos radnika prema radu« (str. 486). Ali za tako radikalno mijenjanje načina proizvodnje potrebne su neviđene proizvodne snage koje će sasvim promijeniti ljude i njihove međusobne odnose, ističe au-

tor. Dakle, i dalje konsekventno shvaćanju o bitnosti proizvodnih snaga za sva društvena kretanja.

U šestom dijelu autor se bavi i problematikom oslobođenja rada. On tvrdi da su to dva međusobno povezana procesa, ali da ih klasična marksistička teorija razlikuje. Oslobođenje radničke klase stvar je nje same, a poglavito se ogleda u zbacivanju sistema vlasništva i privilegija koje po njegovom osnovu nastaju, a »oslobođenje rada dolazi nakon toga kao rezultat pobjede nad carstvom rada i stoga kao proces ukidanja rada« (str. 502). Ovaj drugi proces, dakako, moguć je »... samo razvojem i revolucioniranjem materijalnih proizvodnih snaga i djelo je svih društvenih pripadnika, pa čak i svrgnutih eksploatatora« (str. 509).

Autor se bavi i azijskim načinom proizvodnje ukazujući da je njegovo izučavanje zapostavljeno, a poznavanje toga načina proizvodnje drži važnim jer je on »u biti jedan od prijelaznih oblika iz besklasnog društva u klasno društvo« (str. 525), što je iznimno važno za shvaćanje sadašnjeg prijelaznog razdoblja iz klasnog u besklasno društvo.

Tako dolazimo do pojma obrnutog reda, kome Dragičević u zadnjem poglavlju šestog dijela posvećuje dosta pažnje. Zakon obrnutog reda pisac objašnjava na više primjera. To i zorno prikazuje putem raznih skica kao npr. vlasništva (str. 543), posjedovanja i korištenja (str. 548), oblika proizvodnje (str. 549 i 551).

Zakon obrnutog reda pisac definira na slijedeći način: »Ako su se pojedine društvene pojave ili oblici ispoljavanja jedne te iste pojave kronološki razvijale u poretku a—b—c, njihovo odumiranje teče posve obrnutim redoslijedom: c—b—a. Ona društvena pojava koja je najprije došla do izražaja, posljednja odumire, i obratno, ona društvena pojava koja zadnja dolazi do izražaja, najprije odumire« (str. 540). Ako taj obrnuti red ima snagu zakonitosti, a to pisac tvrdi, onda je jasno da poznavanje te zakonitosti ima ogromno značenje za shvaćanje povijesnih procesa, ali i za konkretne radnje i ponašanje. Jer, ako je npr. robna proizvodnja nastala na određenom stupnju razvitka ljudskog društva, onda ona, shodno zakonu obrnutog reda, ne može nestati kad to mi zaželimo i odlučimo, već kad se za to stvore potrebni uvjeti. To što vrijedi za tu ekonomsku kategoriju, vrijedi i za druge. I one su nastajale kao povijesna nužnost, a tako će i nestati.

Kad to postane jasno, onda se neće dešavati da se aktima proglašava što je napredno a što nazadno, čega može biti a čega ne može, itd.

U sedmom — »Praksa razotudjenja« — i osmom — »Izazov modernosti« — dijelu ove obimne knjige pisac se *grosso modo* bavi budućnošću. Razumije se iz analize prošlosti i osobito sadašnjosti prosuđuje se o budućnosti. U tom se pisac oslanja na klasičnu marksističku literaturu, ali i na onu modernu koja zapaža suvremene svjetske procese.

U skladu sa svojom teorijom o značaju tehnoloških revolucija, Dragičević sagledava i sutrašnjicu svijeta. Njene temelje vidi u aktualnoj znanstveno-tehničkoj revoluciji, koja odbacivanjem tehnologije masovnog društva stvara tehnologiju novog društva komunističke individualnosti. Dakako, novim tehnologijama odgovarat će i novi odnosi, a to znači da odnose i institute primjerene starim tehnologijama treba smjestiti u muzej starina, na što pisac jasno cilja već naslovom jednog poglavlja — odumiranje radničke klase (str. 600).

Radnička klasa je svoju povijesnu ulogu ispunila u stvaranju masovnog društva s jakom socijalnom državom, a »konačno i potpuno oslobođenje ljudima donijet će ... znanstvena kasta »koja će time prestati da bude kasta i pretočit će se u istinsku zajednicu potpuno jednakih i potpuno ravnopravnih samodjelatnih individua« (str. 631).

Budućnost društva je počela. Ogromne su već spoznaje i njihovi rezultati osobito na područjima informatike, robotike, komunikacije, biotehnologije i novih materijala, upozorava autor (usporedi str. 676—677). Kakav značaj Dragičević daje tim procesima, pokazuje i ovaj stav: »Kompjutorsko-robotska proizvodnja oslobađa ljudska djelovanja od uniformnog rada i stvara mogućnost uključivanja sve šireg kruga zaposlenih u znanstveno-istraživačkim poslovima i pratećim aktivnostima« (str. 688).

Nova tehnologija razara konglomerate. Ona daje prednost manjem i fleksibilnijem. Tako »mala privreda na isteku 20. stoljeća postaje markantna karakteristika modernog svijeta ...« (str. 695). Ali nova tehnologija istovremeno znači i proces odmasovljenja i proces individualizacije, a to znači nestajanje procesa otudjenja i nastajanje procesa razotudjenja (slikovit prikaz ovih odnosa vidi na str. 631 i 653).

Konačno, u ovom mijenjanju svijeta Dragičević vidi i promjenu mjesta i uloge političke ekonomije. Ona prestaje biti »... nauka o načinu proizvodnje, ekonomskoj revoluciji i odnosima proizvodnje... (i) postaje kičma komunističke znanosti povijesti, posvećene razvitku ljudskih snaga i proizvodnji oblika saobraćanja« (str. 725).

Riječ je o *originalnom, poučnom, inspirativnom, uzbudljivom, konzekventnom i polemičnom štivu*. Svaki čitalac, i stručnjak i laik, naći će u njemu mnoštvo interesantnog i nadahnutog i neće ostati indiferentan u odnosu na mnoge konstatacije koje su iznesene jasnim jezikom s mnoštvom primjera.

I. Bilić

Recenzija
UDK 355.02 NATO

John Chipman (ed.):

Nato's Southern Allies: Internal and External Challenges

The Atlantic Institute for International Affairs,
Routledge, London and New York 1988.

U knjizi *NATO'S SOUTHERN ALLIES: Internal and External Challenges* grupa istraživača pod rukovodstvom Johna Chipmana usmjerila je fokus znanstveno-istraživačkog interesa na analizu vrlo značajne i složene problematike odnosa zemalja južnog područja NATO-a i cjeline NATO. Cilj studije bio je opis opće sigurnosne situacije na Mediteranu, te usporedba nacionalnih interesa svake zemlje ovog dijela NATO-a.

Studija je zamišljena kao analiza pet zemalja — Portugala, Španjolske, Italije, Grčke i Turske — kroz četiri aspekta: 1. historijske pretpostavke koje su dovele do određenih politika sigurnosti; 2. domaće napetosti koje te politike uvjetuju, uključujući odnos civilnih i vojnih segmenta društva, 3. odnosi domaće i međunarodne okoline, te 4. buduće procjene o politici sigurnosti.

Razmatranje Portugala kao zemlje izvornog potpisnika NATO-a autor Alvaro

Vasconcelos započeo je analizom njegova geostrateškog položaja. Portugal je dio auansko-mediteranske regije koja se proteže od Azora do istočnog Mediterana i rzerzijskog zaljeva. SAD su svoj interes usmjerile na Azorsko otocje, s kojeg je moguće pratiti kretanje sovjetskih podmornica u velikom radijusu.

Prema standardima NATO-a Portugal je siromašna zemlja koja nije pridavala veliko značenje obrani. Danas je glavna pažnja vlade usmjerena na porast nacionalnog dohotka, te uložila u Evropskoj zajednici. Polazeći sa ekonomsko-političkog stajališta, autor zahtijeva dva oblika modernizacije zemlje: političku i ekonomsku. Kao preduvjet za ekonomsku, politička modernizacija obuhvaćala bi reviziju izbornog sistema, stabilizaciju politika, različitih partija što bi bilo pretpostavka za bolje odnose između političke vlasti i vojnih snaga. Ekonomska modernizacija cilja na redukciju državne uloge i rast poduzetništva ojačanog uspješnim članstvom u Evropskoj Zajednici. Ove bi se mjere, po mišljenju autora, pozitivno odrazile na mirenje političkih struja u vodstvu.

Posebna pažnja posvećena je analizi »tamnih« godina izolacionizma, od 1960. do prve polovice sedamdesetih, kada je došlo do gotovo potpunog otuđenja Portugala od većine zemalja svjeta. Iako u vodećim političkim krugovima i danas postoje nacionalističke i neozolacionističke tendencije, »tamne« godine i vrijeme kriza su prošli. Autor smatra da su spomenute tendencije rezultat straha od ekonomskih promjena koje su uslijedile stupanjem u EZ.

Portugalska vanjska politika, koja je nesumnjivo euro-atlantska, odražava i nacionalne interese zemlje vezane uz Mediteran. Političko vodstvo svjesno je povoljnih međunarodnih uvjeta za aktivnije sudjelovanje zemlje u međunarodnoj zajednici.

Angel Vinás analizira brojne faktore koji su utjecali na opredjeljenje *Španjolske* za članstvo u NATO-u, te posljedice tog opredjeljenja. Španjolska je posljednja zemlja koja je ušla u sastav NATO-a. Centar i desno orijentirane partije podržale su ovaj ulazak, a parlamentarna ljevica — uključujući socijaliste, komuniste i većinu lijevo orijentiranih struja — ogorčeno se tome protivila. Razlog opiranju treba potražiti u povijesnom razvoju zemlje. Rano demokratsko iskustvo završilo je krvavim građanskim ratom (od 1936. do 1939) koji se odigrao pod

Francovim režimom. Španjolska je patila od ekonomskih i socijalnih nestabilnosti. Režim je pao 1975, a pred zemljom su se našli zadaci obnove i rasta, te osiguranja unutrašnje stabilnosti zemlje. Orijentacija lijevih struja protiv stupanja u NATO može se objasniti činjenicom da Španjolska nije osjetila sovjetske prijetnje jer je Sovjetski Savez bio jedina velika sila koja je stvarno pomagala Republici u vrijeme građanskog rata. Komunistička Partija Španjolske bila je jedna od glavnih snaga koja se suprotstavila Francovom režimu.

Nasuprot tome, SAD su postale Francov saveznik, da bi osigurale upotrebu vojnih baza na Španjolskoj teritoriji nakon 1953. godine. Ovaj savez razlog je antiameričkih osjećaja koji su se pojavili u lijevim političkim snagama. Autor smatra da je Španjolska upletena u sukob Istoka i Zapada već samim prisustvom na Mediteranu.

Razmatrajući geopolitičke i geostrateške napetosti koje vladaju na ovom području, autor rješenje nalazi u razvijanju vanjske politike koja će uključiti historijske i geografske odrednice njenih međunarodnih zahtjeva i nacionalnih interesa. Ona treba biti odraz težnji španjolskih političkih partija, koje su, po mišljenju autora, sposobne da ostvare široku podršku u narodu.

Zahtjev za stvaranjem takve vanjske politike i sigurnosti temelji se na ukidanju dugo prisutnog obrasca izolacije i izolacionizma koji je prethodio s Francovim režimom.

Posebnu važnost i istaknuto mjesto na Mediteranu ima *Italija*. Poluotočni oblik i pozicija otoka čine je idealnom platformom za radarsku kontrolu južnog područja NATO-a i cjelokupnog Mediterana. Velike mogućnosti djelovanja iz Italije nagnale su NATO da pridaje velik značaj ovoj mediteranskoj zemlji. Italija je svjesna svoje uloge u ovom djelu svijeta, podjednako kao i opasnosti koje iz nje proizlaze. Nakon libijske krize 1986. godine postala je svjesna nestabilnosti na Mediteranu i mogućnosti da bude uvučena u nove krize. Prema mišljenju autora Maurizioa Cramasca, Italija balansira između dva saveznika: Sjedinjenih Američkih Država i Evropske ekonomske zajednice. U slučaju nesporazuma sa SAD-om Italija će se u potpunosti okrenuti EEZ-u. Vlada Italije nije podržala sve aspekte američke politike na Istoku jer su američke vojne baze na njezinom

teritoriju postale povod terorističkih akcija.

Analizirajući današnji položaj Italije u odnosu s arapskim zemljama, jasna je ovisnost o uvozu nafte što nije bez utjecaja na talijansku vanjsku politiku.

U cjelini uzevši, članstvo u NATO-u ostati će glavni element talijanske vanjske i vojne politike, dok će Evropska zajednica ostati stalno uporište njene diplomacije.

Grčka je mala zemlja s deset milijuna stanovnika, strateški smještena u središtu Mediterana, što je čini svojevrsnom raskršnicom. U kontekstu razmatranja historijskog razvoja ove zemlje, autor Thanos Veremis je Grčku obrambenu politiku u poslijeratnom razdoblju podijelio u tri etape:

(1) 1946—1949. je vrijeme građanskog rata, kada je jedina briga grčke vlade bila suzbijanje dominacije komunističkih snaga. Grčka je patila od dubokih političkih i društvenih dijeljenja.

(2) 1949—1974. je razdoblje koje određuje nekoliko temeljnih događaja. Godine 1952. zemlja pristupa NATO-u, čime je utemeljena povezanost nacionalne sigurnosti s onom Zapada. Već 1967. godine manjina zauzima vlast i uspostavlja diktaturu. U vrijeme vojne diktature grčka lojalnost Americi i NATO-u počinje varirati.

(3) Padom vojnog režima uzrokovanog ciparskom krizom 1974. godine u političkom životu zemlje dominirao je Svegrčki socijalistički pokret PASOK, koji je zaslužan za proces ponovnog građenja demokracije. Ove godine stvoreni su savezi desne (Nove demokracije) i lijeve (Koalicija lijeve napretka) koalicije, koji prihvaćaju politiku talijanskog modela i »povijesnog kompromisa«. Od 1974. Grčka daje prioritet nacionalnoj obrani, što je razumljivo s obzirom na prijetnje Turske. Takvo stanje pojačane orijentacije na nacionalnu obranu traje do današnjih dana.

Karasmanoglu, autor studije o *Turskoj*, svoju pažnju usmjerio je na nekoliko pitanja. Tri su dominantne karakteristike koje definiraju politiku Turske uopće: globalni sistem odnosa sa Sovjetskim Savezom, i SAD-om, bilateralni odnosi zemlje s Grčkom, pozicija unutar srednjoistočnog podsistema. Autor je mišljenja da je glavni problem Turske bio rješavanje navedenih dilema, a da se pri tom ne naruše interesi vlastite sigurno-

sti. On se više bavi ekonomskim nego vanjskopolitičkim i obrambenim pitanjima. Analizirajući pristupanje Grčke Evropskoj ekonomskoj zajednici, došao je do zaključka da su NATO i EZ dvije institucije koje se međusobno nadopunjuju. Pristupanje zemlje EZ predstavlja korak ka većoj samostalnosti u odnosima sa SAD-om. Sudjelovanje u EZ pretpostavlja i njenu ulogu mosta između Srednjeg istoka i Zapadne Evrope. Prema mišljenju autora, Turska je ideološki i politički dio Zapadne Evrope. Ona je od nje odvojena geografskim položajem, društveno-političkim razvojem, i nivoom ekonomske razvijenosti, što iziskuje dodatne napore za približavanje Evropi. Studija razmatra i pitanja terorizma. To je faktor koji je Tursku doveo na rub građanskog rata i negativno utjecao na percepciju Turske u Evropu. Veliki je uspjeh

postignut u reduciranju terorizma unutar zemlje, međutim na međunarodnom planu je učinjeno malo. Terorizam je prema autorovom mišljenju ozbiljna prijetnja s kojom se susreću zemlje NATO-a.

Religija, civilna i vojna birokracija, političke partije i javno mišljenje faktori su koji određuju politiku sigurnosti unutar zemlje. Ozbiljni problem te članice NATO-a je njena fizička udaljenost od Zapadne Evrope i SAD-a, te blizina SSSR-a, što Turskoj pruža poseban status u Savezu.

Zbornik obiluje komparativnim statističkim podacima o vojnim i ekonomskim potencijalima analiziranih zemalja i vrijedan je doprinos u razumijevanju globalne situacije na Mediteranu.

Renata Demeterffy

Zbornik 1989.

ISBN 86-03-0113-4-33-001.

U ovom zborniku prikazani su rezultati istraživanja koje je sproveo međunarodni tim naučnika iz više zemalja. Cilj istraživanja je bio da se utvrdi kako se odnose razvijaju između različitih zemalja i kako se one međusobno utiču. Istraživači su proučavali ekonomske, političke i socijalne faktore koji utiču na razvoj različitih zemalja. Zbog toga su prikazani podaci o ekonomskoj razvijenosti, političkoj situaciji i socijalnim promjenama u raznim zemljama. Zbornik pruža detaljne podatke o tim aspektima razvoja i daje korisne informacije o međuzemaljskim odnosima.

U ovom zborniku prikazani su rezultati istraživanja koje je sproveo međunarodni tim naučnika iz više zemalja. Cilj istraživanja je bio da se utvrdi kako se odnose razvijaju između različitih zemalja i kako se one međusobno utiču. Istraživači su proučavali ekonomske, političke i socijalne faktore koji utiču na razvoj različitih zemalja. Zbog toga su prikazani podaci o ekonomskoj razvijenosti, političkoj situaciji i socijalnim promjenama u raznim zemljama. Zbornik pruža detaljne podatke o tim aspektima razvoja i daje korisne informacije o međuzemaljskim odnosima.

U ovom zborniku prikazani su rezultati istraživanja koje je sproveo međunarodni tim naučnika iz više zemalja. Cilj istraživanja je bio da se utvrdi kako se odnose razvijaju između različitih zemalja i kako se one međusobno utiču. Istraživači su proučavali ekonomske, političke i socijalne faktore koji utiču na razvoj različitih zemalja. Zbog toga su prikazani podaci o ekonomskoj razvijenosti, političkoj situaciji i socijalnim promjenama u raznim zemljama. Zbornik pruža detaljne podatke o tim aspektima razvoja i daje korisne informacije o međuzemaljskim odnosima.

Informacije

UDK 327.39(4):061.2 + 061.3(4) + 342.7(4)

Konferencija »Naša Evropa«

Zeneva 28. i 29. listopada 1989.

U organizaciji Evropskog pokreta, osnovanog 1948. godine u svrhu poticanja jedinstva Evrope, održana je konferencija pod naslovom »Naša Evropa«. Evropski pokret je osnovan na prvom poratnom kongresu u Evropi u Hagu s ciljem da se djeluje na ekonomskom, političkom i kulturnom jedinstvu Evrope. U tom smislu Evropski pokret je potakao i pripomogao osnutak Evropskog kulturnog centra u Zenevi, Evropski koled u Brugesu, Evropsko vijeće, uključujući Konvenciju i Evropski sud o ljudskim pravima. On je bio u pozadini donošenja odluke o osnivanju Zajednice čelika i ugljena i potpomagao je osnivanje Euroatoma i Evropske zajednice. Sada djeluje kao grupa za pritisak u pravcu ostvarenja posljednjeg velikog zadatka, osnivanja Ujedinjenih Evropskih Država.

Na skupu se vodila rasprava o pripremanju i posljedicama koje će nastati evropskim političkim ujedinjenjem 1992. godine. Rasprava o tome da li će Ujedinjene Evropske Države biti više konfederativne ili federativne prirode, otvorila je pitanja o evropskom identitetu. Neki (većma Francuzi) smatrali su da bi Evropa trebala biti omeđena teritorijem od Bresta do Brest-Litovska, drugi (Nijemci) mislili su da je Evropi primjereniji identitet utvrđen de Gaullovom projekcijom Evrope od Atlantika do Urala. Treći (Englezi) su bili mišljenja da se Evropa može proširiti na cijelu Tursku i, analogno na cijeli Sovjetski Savez do Tihog oceana.

Rasprava je vođena izlaganjem određenih tema, od kojih navodimo samo one koje su, po našem mišljenju, važnije. O Zapadnoj Evropi kao cjelovitoj Evropi govorio je Gerhard Basler, o Zajedničkim evropskim institucijama Marcelino Oreja, član Evropskog parlamenta i bivši generalni sekretar Evropskog vijeća. O Evropskom vijeću i ljudskim pravima govorio je Peter Sager, direktor Institu-

ta za Istočnu Evropu u Bernu. Na temu »Od konfrontacije do zajedničke sigurnosti« govorio je Ottfried Hennig, savezni ministar SRNJ za međunjemacke odnose. Kratke diskusije u trajanju od tri do pet minuta, bile su veoma žive i pune poruka, osobito predstavnika zemalja srednje Evrope. Od jugoslavenskih sudionika treba spomenuti Vojina Dimitrijevića, Rastka Moćnika, Petera Bekeša, Franu Cetinića, Oskara Kovača, Zvonimira Baletića, Srđu Popovića i Zvonka Lerotića.

Dan prije same Konferencije održan je sastanak Federalnog vijeća Evropskog pokreta na kojemu su utvrđeni pravci djelovanja u slijedećoj godini, produžen je mandat predsjedniku Enriqueu Baronu Crespou, sadašnjem predsjedniku i Evropskog parlamenta. Na tom su sastanku članovi Federalnog vijeća prihvatili da Turska, Mađarska i Jugoslavija postanu pridruženi članovi Evropskog pokreta. Sa zaduženjem da iniciraju osnivanje Jugoslavenskog komiteta Evropskog pokreta, članovi Federalnog vijeća Evropskog pokreta postali su Frano Cetinić, Zvonko Lerotić, Rastko Moćnik i Srđa Popović. Tim činom je Jugoslavija postala punopravni pridruženi član koji će svoju pridruženost pretvoriti u stalno članstvo kada utemelji porudak na ljudskim pravima, a politički sistem na parlamentarnoj demokraciji.

Zvonko Lerotić

UDK 32:061.2 + 32:061.3

Razgovori politologa Jugoslavije

U organizaciji Politološkog društva Hrvatske i Fakulteta političkih nauka u Zagrebu 13. listopada 1989. godine, na istomenom fakultetu, održano je znanstveno savjetovanje na temu »Politološka analiza aktualnih političkih procesa u Jugoslaviji«. Pored niza poznatih jugoslavenskih politologa, u raspravi su sudjelovali i istaknuti filozofi, ustavni pravnici, sociolozi i ekonomisti. Skup je bio zamišljen kao nastavak rasprave koja je

pod istim nazivom održana prethodne godine, što je pored ambicije da se adekvatno razmotre aktualni procesi u političkom sistemu, trebalo poslužiti da se utvrdi u kolikoj je mjeri domaća politička znanost uznapredovala u tom istraživačkom zadatku.

Rasprava je pokazala da su politolozi u stanovitoj mjeri uspjeli razviti primjerenu kategorijalnu aparaturu za analizu političkih procesa, iako je pritom bilo moguće primijetiti značajne razlike u razinama do kojih je to pojedinim znanstvenicima uspjelo. Također, još se jednom pokazalo da su razlike u pristupima i iskazima dobrim dijelom posljedica političkih razlika koje u Jugoslaviji postoje o pojedinim situacijama. Osnovni je razlog tome poglavito u snažnoj ideološkoj opterećenosti jugoslavenske politologije, koja svoje spoznajne kapacitete još uvijek suviše usmjerava na razmatranje kategorija kao što su socijalizam, društveno vlasništvo, samoupravljanje itd. Na

savjetovanju je na vidjelo izašlo, ipak, da niz, osobito mladih, znanstvenika izbjegava takvu orijentaciju pokušavajući odrediti specifično polje politološkog interesa, analizom: političkog polja i aktera što se u njemu pojavljuju, tipova političkog djelovanja, utjecaja federalnog ustrojstva na funkcioniranje državne zajednice, institucionalnih pretpostavki višestranačkog sistema, i nizom drugih problema. Pritome valja naglasiti sve veći utjecaj različitih *policy* pristupa, a time ujedno i jačanje metodološke utemeljenosti domaće političke znanosti. Zagrebački politološki razgovori na taj način već drugu godinu zaredom u značajnoj mjeri pridonose razvoju jugoslavenske politologije, pretvarajući je iz »služkinje politike« u disciplinu koja svoje spoznaje iznosi u javnost i pridonosi konstituiranju jugoslavenskog javnog mnijenja, što je i naznačeno jednom od glavnih ambicija organizatora savjetovanja.

Zdravko Petak